

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

ТУБАН ЎСИМЛИКЛАРДАН АМАЛИЙ МАШГУЛОТЛАР УЧУН ҚҰЛЛАНМА

Тошкент – 2003

Ks-6
Kitob quyida ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori _____

--	--

Ks-7

349513

22100406

1. Усалий-
багиф

10
10

10
10

28.594

Т 80.

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУФБЕК НОМИДАГИ
УЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Д. Самиғжонова, К. Ибодов

ТУБАН ЎСИМЛИКЛАРДАН АМАЛИЙ
МАШГУЛОТЛАР УЧУН ҚҰЛЛАНМА

Тошкент – 2003

Ҳозиргича тубан ўсимлиқдар умумий курсидан ўзбек тилида қисқа холда ёзилган амалий машғулотлар бўлмаганлиги, ҳамда машғулот давомида қилинадиган ишларга аниқлик киритиш мақсадида ушбу ўқув қулланма ёзилди.

Қулланманинг ёзилишида тубан ўсимликлар фанидан тузилган намунавий дастур асос қилиб олинди. Ушбу ўқув қулланма университетларнинг биология факультетлари талабалари учун тубан ўсимликлардан амалий машғулотлар ўтказишга мулжаллаб тузилган.

Ушбу қулланма Биология – тупроқшунослик факультетининг илмий кенгашининг 2003 йил 19 март № 2 сонли ҳамда Ўзбекистон Миллий университети илмий кенгашининг 2003 йил 29 январ №5 – сонли мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган.

Масъул мухаррир: б.ф.д, проф. А.Х.Вахобов

КИРИШ

Университет талабалари томонидан тубан ўсимликлар умумий курсини узлаштириш жараёнида назарий билимлар билан бирга амалий машгулотларга катта аҳамият берилади. Лаборатория шароитида ўтказиладиган ушбу амалий машгулотларда талабалар тубан ўсимликларнинг асосий вакилларини анатомик ва морфологик тузилиши, купайиш усуллари ва бошқа ўзига хос хусусиятлари билан танишади.

Амалий машгулотлар юксак савида ўтказилиши учун талабаларга ҳар бир машгулот учун талаб этиладиган назарий билимлар кўламини аниқлаш, ишни бажаришда кўзда тутилган мақсадни аниқлаб олиш, машгулотларни бажариш учун ишлатиладиган зарурий асбоблар, материаллар ҳамда жихозлардан тўғри фойдалана олиш, машгулотни бажариш тартибини билиш ва шунингдек амалий машгулот бўйича жорий баҳолаш мезонлари билан танишиш талаб қилинади.

Амалий машгулот давомида ҳар бир талаба мустақил ишлай олиш куникмасига эга бўлиши керак. Шунинг учун ҳам амалий машгулотда олиб бориладиган лаборатория ишларига аниқлик киритилган холда маълум кетма — кетлиқда бажарилиши зарар.

Юқорида кўрсатилган талабларни амалга оширииш мақсадида ушбу қўлланма яратилемди. Ўйлаймизки, ушбу ўқув қўлланма тубан ўсимликлар фанидан амалий машгулотларни бажаришда талабалар учун бир қатор қулагилклар яратади.

1-амалий машғулот

Мавзу: Күк-яшил сувұтлари бұлыми –*Cyanophyta*

Амалий машғулотни бажариш үчүн талаб қилинадыган назарий билимлар.

- 1.Күк – яшил сувұтлари хужайраларининг тузилиши ва пигментлар таркиби.
- 2.Күк – яшил сувұтлари талломининг тузилишидаги үзига хос хусусиятлари ва структуралари.
- 3.Күк – яшил сувұтларининг систематик гурӯҳларига булиниш асослари.
- 4.Күк – яшил сувұтларининг күпайиши ва тарқалиши.
- 5.Амалий машғулот давомида танишиладыган мұхим вакиллар – Микроцистис, Глиокапса, Осциллатория, Лингбия, Анабена ва Ностокларининг систематик үрни ва күпайиши.

Ишни бажарышдан күзде түтшілган мақсат.

Күк – яшил сувұтларининг мұхим вакилларини лупа ва микроскоп остида күриш. Уларнинг хужайраларини үзига хос хусусиятлари, талломининг тузулиши ва айрим күпайиш айзолари билан танишиш.

Амалий машғулотни бажариш үчүн зарур асбоблар, материаллар ва жиҳозлар.

Күк – яшил сувұтларининг фиксиранган ва табиатдан йиғиб келинган тирик намуналари, лупа, микроскоп, буюм ва қоплагиб ойналадар, ёйгич нина, томизгич пипетка, бактериологик илмоқча, фильтр қофоз, сувұтларининг таблицалари, формалин ва спирт.

Машғулотни бажариш тартиби.

Хроококклар синфи – *Chroococcaceae*

1. Глеокапса –*Gleocapsa*. Глеокапса үсіб турған сув намунасі лупа остида күрилиб, унинг колониялари атрофидаги шишимшиқ қатламларига эттибор берилади. Сұнгра ушбу намунадан вақтингчалик препарат тайёрлаб микроскоп остида

кўрилади. Глеокапса колониясининг расмини альбомга чизиб олинади.

2. **Микроцистис – *Mycrocystis*.** Микроцистиснинг колонияси ҳам Глеокапсаникига ўхшаш кузатилиб колониясининг расми альбомга чизиб олинади. Бунда Микроцистиснинг колониялари атрофидағи шилимшиқ қаватига эътибор бериш керак.

Гормогониялар синфи–*Hormogonalesae*.

3. **Осциллатория–*Oscillatoria*.** Осциллатория кўлмак сувларнинг қувиқа қисмida субстратта ёпишган ҳолда бўлганилиги учун лойқа билан бирга йигиб олинади. Ёйич нина ёки бактериологик илмок ёрдамида лойқа устидаги кўк яшил пардадан озроқ олиниб, вақтингчалик препарат тайёрланади. Ушбу препаратни микроскопда . кўриш пайтида Осциллаториянинг ипидаги хужайраларнинг шакли ва жойлашишига, ипнинг учки қисми бироз тебраниб туришига ва ипни ураб турган юпқа шилимшиқ қаватларига эътибор бериб альбомга чизиб олинади.

4. **Лингбия–*Lingbya*.** Ушбу вакилнинг талломи ҳам Осциллаторияникига ўхшаш. Шунинг учун юқорида курсатилганларга қўшимча равишда Лингбиянинг ипни ураб олган ва шилимшиқдан ҳосил бўлган «қин»га алоҳида эътибор бериб кузатиш ва уни расмини чизиб олиш зарур.

Осциллатория билан Лингбиялар бир хил хужайраларнинг ийғиндиқсидан ип ҳосил қилганлити сабабли гомоцит вакил деб аталади.

5. **Анабена–*Anabaena*.** Анабенанинг ипни ҳосил қилувчи хужайралар думалоқроқ қўринища ва гомоцит хужайраларидан ташқари маҳсус бироз рангизроқ, қалин қобиқли хужайралар ҳам учрайди. Ушбу хужайраларни гетероцист хужайралар дейилади. Тайёрланган препаратдан ушбу хужайраларни топиб кузатилади. Шунингдек Анабенанинг жинссиз кўпайиш ҳосилалари сифатида вегитатив хужайраларда юзага келувчи спорангиялар ҳам учраб туради. Ушбу спорангияларни ҳам иложи борича топиб чизиб олиш талаб қилинади.

6. **Носток–*Nostoc*.** Ушбу вакил ҳам Анабенага ўхшаш гетероцистали бўлиб, Анабенадан колония ҳосил қилиб яшаши

билан фарқ қиласы. Шунинг учун микроскоп остида күзатылған ташқары Ностокнинг колониясини тузилишини сөдий күзде күриб чизиб олиш керак. Микроскопда күриш учун эса колониясидан озроқ олиб, нина ёрдамида ёйилади ва уртача катталауқдагы объективде күриб, расмини чизилади.

Амалий машғулот бүйічә жорий баҳолаш саволлари.

- 1.Күк – яшил сувұтларининг бошқа тирик организмлардан хужайравий тузилишидеги фарқлари ва ұхшашлиги.
- 2.Күк – яшил сувұтларининг талломини гузилиши.
- 3.Күк – яшил сувұтларининг синфлари ва синфларга булинеш асослари.
- 4.Хроококклар синфинниң умумий тавсифи ва мұхим вакиллари. Ушбу вакилларнинг тарқалиши, тузилиши ва күпайиши.
- 5.Гормогониялар синфинининг умумий тавсифи ва мұхим вакиллари.
Уларнинг тузилишидеги үзиге хос хусусиятлари, яшаш жойлари ва күпайиши.

2-амалий машғулот

Мавзу: Қызил сувұтлари – Rhodophyta.

Талаб қыланаған назарий билимлар:

1. Қызил сувұтларининг умумий тавсифи.
2. Қызил сувұтларининг талломини тузилиши.
3. Ушбу сувұтларининг күпайишидеги үзиге хос хусусиятлари.
4. Насллар галланиши түшүнчеси, унинг амалга ошиши ва хиллари.
5. Порфира, Батрахоспермум, Полисифония, Делиссерия ва Литотамнионларнинг тузилиши, яшаш жойлари, систематик үрни ва ривожланиш цикли.

Ишни бажарышдан күзде түтилгандай мақсад.

Қызил сувұтларига мансуб мұхим вакилларининг тузилиши ва күпайиш альзоларини күзатыш ҳамда күк яшил сувұтларига ұхшашлиги ва фарқларини аниқлаш.

Зарур асбоблар, материаллар ва жиҳозлар:

Батрахоспермумнинг фиксиранган талломи, қолган вакилларнинг гербарий материалари. Препарат тайёраш учун буюм ва қоплагич ойналар, бактериологик илмоқча, фильтр юғоз, ёйгич ниналар, лупа, микроскоп, формалин, спирт ва рангли жадваллар.

Машгулотни бажариш тартиби.

Бангиялар синфи – Bangiophyceae.

1. Порфира – Porphyra. Гербарий қилинган Порфиранинг тузилиши кузатилиб, пластинкасимон талломининг четларидағи бурмаларига эътибор берилади. Пластинкаси бир қават хужайралардан тузилганлигини лупа ёрдамида, кўндаланг кесими эса доимий препаратдан микроскоңда кўрилиб расмини чизиб олинади.

Флоридиялар синфи – Floridiophyceae.

2. Батрахоспермум – Batrachospermum. Ушбу вакилнинг гербарийсидан гаметофит ўсимлигининг умумий тузилиши лупа ёрдамида мутовкаларининг жойлашиши, микроскоп остида эса кортикал (пўстлоқ) ипчалари ва бүтин атрофида жойлашган ассимилятор ипчалари кузатилади. Ён шохчаларида хосил бўладиган цистокарпийлари ҳам микроскоп остида кузатилиб, альбомга расми чизиб олинади.

3. Делессерия – Delesseria. Гербарий материалларидан Делессериянинг кучли шохланган, юксак ўсимликларга ўхшаш талломи кузатилади. Баргисимон пластинкаларидағи сохта томирланиш кузатилиб, кўрилган нарсаларнинг ҳаммаси альбомга чизиб олинади.

4. Полисифония – Polysiphonia. Гербарий материалларидан Полисифониянинг умумий куриниши, марказий сифонларининг хужайраларини жойлашиши, улардан ўсиб чиққан перецентрал хужайралар ҳосил қилган ингичкароқ ипларининг жойлашиши, микроскоп остида эса талломининг учки қисмидаги бир қават ва ташқи қисмидаги кўп фават пўстлоқ хужайралари кўрилади ва альбомга чизиб олинади.

Амалий машхулот бўйича жорий баҳолаш саволлари:

1. Кизил сувўтларининг хужайраларини ва талломини тузилиши.

2. Қизил сувўтларининг яшаш жойлари, насладарининг галланиши.
3. Қизил сувўтларининг кўпайиши.
4. Қизил сувўтлари булимининг синфлари ва синфларга булиниш асослари.
5. Бангиялар синфининг умумий тавсифи. Уларнинг асосий вакйлларига қисқача тавсиф ва кўпайиши.
6. Флоридиялар синфининг умумий тавсифи. Синфининг муҳим вакиллари.
7. Батрахоспермум ва Полисифониянинг ривожланиш давраси ва кўпайиши.
8. Делессерия ва Литатамнионларнинг тузилиши ва кўпайиши.
9. Қизил сувўтларининг ахамияти.

3—амалий машғулот.

Мавзуу: Яшил сувўтлари —Chlorophyta.
Төнг хивчинлилар синфи—Isocontae

Талаб қилинадиган назарий билимлар:

1. Яшил сувўтларининг умумий тавсифи.
2. Яшил сувўтларининг талломи ва хужайраларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
3. Синфларга ва тартибларга булиниш асослари.
4. Вольвокслар тартибининг умумий тавсифи.
5. Протококклар тартибининг умумий тавсифи.
6. Амалий машғулот давомида танишиладиган вакиллар: Хламидомонада, Вольвокс, Хлорелла, Сценедесмус, Педиаструм, Хлорококкум ва Сув тўрининг тузилиши, яшаш жойлари, систематик ўрни ва кўпайиш усуллари.

Ишни бажаришдан кўзда тутилган мақсад:

Яшил сувўтларининг төнг хивчинлилар синфига кирувчи Вольвокслар ва Протококклар тартибларининг муҳим вакиллари билан танишиш, уларнинг монад ва коккоид структураларини бир хужайрали ва колониал формаларидаги ўхшашлиги ҳамда фарқларини ажратиш.

Иши бажарилиши учун ишлатиладиган асбоблар, материаллар ва жиҳозлар:

Хламидомонада, Вольвокс ва Хлорококумнинг табиатдан йигиб келинган намуналари; Вольвокснинг доимий препарати; Хлорелла, Сценедесмус, Педиаструм ва Сув түрининг фиксиранган намуналари; буюм ва ёпгич ойналар, қоплагич нина, бактериологик илмоқча, фильтр қофоз, таблицалар, формалин, спирт, лупа ва микроскоплар.

Иши бориши тартиби.

Вольвокслар тартиби—Volvocales.

1.Хламидомонада—Chlamidomonas. Ушбу вакил монад структурали сувўти булғанлиги сабабли унинг харакатини микроскоп остида кузатиш мақсадида фақат тирик намунадан препарат тайёрланади. Оддин кичик объектив остида Хламидомонаданинг харакати кузатилади, сўнгра фильтр қоғоз ёрдамида препаратни сувсизлантириб, ҳаракатдан тұхтатилади ва катта объективда хроматофори, стигмаси, вакуоласи ва пиреноидларини тузилишини кузатилади. Кўрилганларнинг ҳаммаси альбомга чизиб олинади.

2.Вольвокс— Volvox. Вольвокс йирик колонияли вакил булғанлиги сабабли микроскопнинг кичик объективида колониянинг умумий кўринишини кузатилади. Агарда табиатдан тирик колонияларни топиб келиш имконияти бўлса, ҳаракатини ҳам кузатилади. Вольвокснинг ҳаракатланишини лупада ҳам куриш мўмкин. Микроскоп остида она колонияларни шакли, тузилиши ҳамда жинсий кўпайиш аъзоларини (оогоний ва антеридийлари) топиш имконияти бўлса уларни ҳам кузатиб расмларини чизиб олинади.

Протококклар тартиби — Protococcales.

3.Хлорелла — Chlorella. Сунъий яшаш муҳитида ўстирилган ёки табиатдан йигиб келинган хлореллали кўлмак сувдан бир томчи олиб, вақтингчалик препарат тайёрланади. Оддин кичик объектив остида кўрилиб, кейин катта объективга алмаштирилади. Хлорелланинг шакли, хроматофорининг тузилиши кузатилгач расмини чизиб олинади.

4 Сценедесмус — Scenedesmus. Ушбу вакил ҳам Хлорелла ўсадиган жойларда учраганлиги сабабли, уларни кўлмак сувлардан йигиб келиш мўмкин ёки сунъий яшаш муҳитида ўстирилган суюқликдан препарат тайёрланади. Тирик сценедесмус бўлмаган ҳолларда фиктиацияланган

материаллардан ҳам фойдаланиш мүмкін. Микроскоп остида Сценедесмусни хужайраларини бир-бири билан құшилиб колония қосыл қилиши, четки хужайраларидаги үсімталарини тузилиши ва хужайра ичидағи хроматофорлари күзатилиб, расмини чизиб олинади.

5. **Педиаструм** – *Pediastrum*. Педиаструм тигиз жойлашган хужайралар түпламидан колония қосыл қылғанлығы сабабли бироз йирикроқ булади. Шунинг учун ҳам уларни кичик объектив остида бемалол күрса булади. Табиатдан олиб келингандык намуналарда ҳар доим учрамаслиги мүмкін. Фиксиранған намуналарда колониялари яхши сақланади. Микроскоп остида одан колониясининг умумий күренишини, сүнгра эса катта объективдә четки хужайраларининг үсімталарини, ҳамда алоҳида хужайраларининг хроматофорларини күзатиб, расмини чизиб олинади.
6. **Хлорококкум** – *Chlorosarcus*. Ушбу вакилнинг шарсисиңін хужайралари Хлорелланикіга үшшаб кетади, лекин хроматофорлари чуқурроқ коса сасимон шактада булади. Хлоракоккумны ҳам сунъий мұхитта үстирилған альгологик тоза экмасидан ёки табиатдан олиб келингандык намуналаридан препарат тайёрланып микроскопнинг катта объективидә күзатиши керак. Суюқ озуқа мұхитига экилған Хлорококкум иккі хивчинни зооспоралар қосыл қиласы. Микроскоп остида синчиклаб күрілса зооспораларини топиш мүмкін. Күрілған препараттарнан албомга чизиб олинади.
7. **Сув түри** – *Hydrodictyon*. Сув түрининг колонияси анча йирик, уни бемалол оддий күз билан ёки луша ёрдамида ёпиқ қопчага үшшаш түрсисиңін эканлигини күзатиши мүмкін. Фиксиранған намунадан сув түрининг бир қисмінін ёйгіч ойна ёрдамида узиб олиб препарат тайёрланади ва кичик объектив остида узунчоқ целиндрик хужайраларини бир-бири билан бирлашиши, хужайра ичидағи доначасисимон хроматофорлари ва күп миқдордағы ядроларини кзатиши мүмкін.

Амалий машғулот бүйіча жорий баҳолаш саволлары:

1. Яшил сувтларининг тузилиши ва морфологик структуралары.
2. Яшил сувтларининг күпайыш үсуллари.
3. Яшил сувтларинг синфлары ва синфларға булинеш асослари.
4. Тенг хивчинилар ёки хақиқиеттегі яшил сувтлары синфига умумий тавсиф.

5. Тенг хивчинлилар синфининг тартиблари ва тартибларга бўлиниш асослари.
6. Вольвокслар тартибининг тавсифи ва муҳим вакиллари.
7. Протококклар тартибининг умумий тавсифи ва муҳим вакиллари.
8. Вольвокслар ва Протококклар тартибларига мансуб вакилларнинг яшаш жойлари, кўпайиши.

4-амалий машғулот.

Мавзу: Улотрикслар – *Ulothrichales*, Эдогониумлар – *Oedogonales*, Сифонлилар – *Siphonales* ва Сифонокладиаллар – *Siphonocladiales* тартиблари.

Талаб қилинадиган назарий билчимлар:

1. Улотрикслар тартибига мансуб сувўтларининг тузилиши, кўпайиши ва тарқалиши.
2. Эдогониумлар тартибига мансуб сувўтларининг талломининг тузилиши, ўсишидаги ва хужайраларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
3. Сифонлилар тартибига кирувчи сувўтларининг структураси, кўпайиши ва тарқалиши.
4. Сифонокладиаллар тартибига мансуб сувўтларининг ўзига хос хусусиятлари.
5. Ушбу тартибларга мансуб Ульва, Улотрикс, Эдогониум, Кодиум, Каулерпа ва Кладофораларнинг тузилиши, яшаш жойлари, систематик ўрни ва кўпайиши.

Ишни бажаришдан кўзда туттилган мақсад.

Тенг хивчинлиларга мансуб ипсизмон, пластинкасимон, сифонал ва сифонокладиал сувўтлари вакилларини бир – бирига солиштириб ўрганиш, тартибларига бўлиниши учун асос қилиб олинган белгиларини аниқлаш ва вакиллари билан танишиш.

Зарур асбоблар, материаллар ва жиҳозлар.

Улотрикс, Эдогониум ва Кладофоранинг табиатдан йигиб келинган тирик талломлари ва фиксиранган материаллар: Ульва, Кодиум ва Каулерпанинг гербарийлари: буюм ва қоплагич ойначалар, ёгич нина, бактериологик илмоқча, пипетка, фильтр қозоц, таблицалар, формалин, лупа ва микроскоп.

Ишни бажариш тартиби.

Улотрикслар тартиби – *Ulothrichales*.

1. **Улотрикс – *Ulothrix*.** Янги йигиб келинган ёки фиксиранган Улотрикснинг ипларидан вақтчичалик препарат тайёрланади. Олдин кичик объектив остида Улотрикснинг ипини топиб, препаратни суриш йўли билан талломини тўлиқ кузатилади. Сўнгра катта объективида алоҳида хужайраларини кўрилиб унинг хроматофорини тузилиши, ризоид сифатида хизмат қилувчи базал хужайрасининг шаклини альбомга чизилади. Агарда табиатдан йигиб келинган тирик материаллар ичida зооспорангия ёки гаметангиялари бўлса уларни ҳам расмлари чизиб олинади.
2. **Ульва – *Ulva*.** Денгиз ва океанлардан олиб келинган Ульванинг гербарииси синчиклаб кўрилади ва уларнинг четларидағи бурмалари ҳамда ризоидларининг тузилиши шунингдек ризоидлари устида ҳосил бўлувчи қаламчасига эътибор берилади. Ульванинг пластинкасимон структурага эта булган талломи икки қават хужайралардан тузилган. Имкониятига қараб гербариј материалнинг бир қисмидан озроқ олиб, ўткир лезвия ёрдамида кўндаланг кесмаси кесилади ва микроскоп остида икки қават хужайраларини жойлашишиб кузатилади.
3. **Эдогониумлар тартиби – *Oedogonales*.**

3. **Эдогониум – *Oedogonium*.** Ушбу вакилнинг шохланмаган ипларини кўлмак ёки тинч оқар сувлардан йигиб келинади. Эдогониумнинг айримларида (ёш ипларида) базал хужайра бўлади. Кейинчалик эса улар субстратдан узилиб, сувнинг уски қисмida қалқиб юради. Тайёрланган препаратдан микроскопнинг кичик объективида базал хужайрасини ва ипининг умумий тузилишини, катта объектив остида эса хужайрасидаги элаксимон пластинка шаклидаги хроматофори кўрилади ҳамда ядросини топишга харакат қилинади. Шунингдек фақат Эдогониумлар учун хос булган маҳсус ёқача (чизиқча) ни кузатиш керак. Бундай ёқачалар кўпроқ жинсий кўпайиш аъзоларига (оогоний ва антиридий) айланган хужайраларда бўлади. Микроскоп остида кўрилган барча нарсаларни альбомга чизиб олинади.

Сифонлилар тартиби – *Siphonales*.

4. **Кодиум – *Codium*.** Кодиумнинг талломидан тайёрланган гербариј материалларида оддий кўэ билан кўринадиган иирик (50 см) ишлар, унинг устида эса тўқимасимон шаклдаги қатор пўстлоқ пуфакчаларини бемалол кузатиш мумкин. Айрим гербариј материалларда пустлоқ пуфакчалари четларида ҳосил

булган гаметангияларни ҳам лупа ёрдамида кузатиш мумкин. Фиксация қилинганди намуналарни бир қисмини сувли предмет ойналасининг устига қўйиб, микроскопнинг кичик объективида сифонал структурасини кузатиш мумкин. Кузатилган барча жараёнлар альбомга чизиб олинади.

5. **Каулерпа** – *Caulerpa*. Каулерпа ҳам макроскопик денгиз сувўтларидан булганлиги учун уларни оддий кўз билан бемалол кузатиш мумкин. Бунда асосан Каулерпанинг горизонтал жойлашган ва кучли ризоид ҳосил қилувчи «илдизпоя» ларини кузатилади. Илдизпоялар устида ҳосил бўлувчи ассимилятор ишчалар ҳам оддий кўзда яхши кўринади. Микроскоп остида эса, имконият даражасида, ассимилятор поячалари ичида жойлашган цилиндрик тяжларни кузатилади. Бўнинг учун фиксиранган намунадан бир қисмини олиб ўткир лезвия билан кесилади ва микроскоп остида катта объективда кўрилади.

Сифонокладиаллар тартиби – *Siphonocladiales*.

6. **Кладофора** – *Cladophora*. Кладофора кенг тарқалган сувўтларидан бўлганлиги учун уларни гербарий, фиксиранган ва йигиб келинган тирик намуналарда талломини умумий кўрининишини лупа ёрдамида, хужайрѓлари ҳамда хроматофорларини тузилишини эса микроскоп остида кузатиш мумкин. Микроскоп остида кўриш учун шохланган ишларидан вақтингчалик препарат тайёрлаб целиндрик йирик, узун хужайралари кичик объективида, хужайра деворига яқин жойлашган тўрсимон хроматофорлари эса катта объективида кузатилиб, жуда кўп миқдордаги пиреноидларига эътибор берилади. Тайёрланган препаратларда тўқ рангли йирик, қатор жойлашган зооспорангиялар ҳам учраши мумкин. Кўрилган барча нарсаларни альбомга чизиб олинади.

Амалий машғулот бўйича жорий баҳолаш саволлари:

1. Улотрикслар тартибининг тавсифи, тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
2. Улотрикслар тартибига мансуб сувўтлари вакилларининг тузилиши, яшаш жойлари ва кўпайиши.
3. Эдогониумлар тартибига умумий тавсиф, хужайраларининг бўлинишидаги ўзига хос хусусиятлари.
4. Эдогониумлар тартибига мансуб сувўтлари вакилларининг тузилиши, яшаш жойлари ва кўпайиши.
5. Сифонлилар тартибининг умумий тавсифи. Вакиллари. Талломининг тузилиши, яшаш жойлари ва кўпайиши.

6. Сифонокладиаллар тартибига умумий тавсиф. Вакиллари. Талломининг тузилиши, яшаш жойлари ва кўпайиши.

5 – амалий машғулот.

Мавзу: Маташувчилар – Conjugatae ва Хара сувўтлари – Charaphyta синфлари.

Талаб қилинадиган назарий билимлар:

1. Маташувчилар синфида мансуб сувўтларининг умумий тавсифи, синфларга ва тартибларга булиниш асослари.
2. Маташиб кўпайишнинг бориши ва хиллари.
3. Десмидиялар тартиби вакилларининг умумий тавсифи, талломининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
4. Зигнемалар тартиби вакилларининг умумий тавсифи ва талломларининг тузилиши.
5. Хара сувўтларининг тузилиши, яшаш жойлари, талломининг мураккаблик хусусиятлари.
6. Маташувчилар ва Хара сувўтларига мансуб Клостериум, Космариум, Спирогира, Зигнема, Мужоций ва Хара каби вакилларининг тузилиши, тарқалиши ва кўпайиши.

Ишни бажаришдан кўзда тутилган мақсад.

Маташувчилар ва Хара сувўтларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, вакилларининг бир – биридан фарқларини аниқлаш ва талломларининг ҳамда кўпайиш аъзоларининг мураккаблашиб боришини кузатиш.

Зарур асбоблар, материаллар ва жиҳозлар:

Клостериум, Космариум, Спирогира, Зигнема, Мужоций, ва Харанинг фиксиранган ва янги ўсиб турган намуналари: Харанинг гербарииси: буюм ва ёпқич ойналар, қоплагич нина, бактериологик илмоқ, пипетка, фильтр қофоз, таблицалар, формалин, лупа ва микроскоп.

Ишни бажариш тартиби.

**Маташувчилар синфи – Conjugatae.
Десмидиялар тартиби – Desmidiales.**

1. Клостериум – *Closterium*. Ушбу вакил кенг тарқалғанлығыға қарамасдан айрим йиллари кам учрайди. Шунинг учун табиий шароитдан тирик намуна олиб келиш имконияти бұлмаган ҳолларда фиксиранған материалдардан препарат тайёрлаб микроскопнинг кичик объективида күрилади. Хужайранинг тортмасиз бирикиб турған симметрик ярим паллалари уртасидаги ядроси, ярим палларининг марказий қисмидаги юлдузсимон хроматофорини ва ярим хужайралар учда жойлашған рангсизроқ терминал вакуолаларини эса микроскопнинг катта обьективида күриб, чизиб олинади. Айрим препараттарда терминал вакуолаларыда гипс кристаллари күринади. Шунингдек хужайра атрофида қуюқ жойлашған шилимшиқ қаватини ҳам кузатищ мүмкін.
2. Космариум – *Cosmarium*. Космариум ҳам иккита ярим паллалардан түзилғанлығы билан Клостериумга үхшаб кетсада унинг ярим паллалари орасыда чуқур ботиб кирған тортмаси бұллади. Устки томонидан күрганда хужайра эллипс шаклида бұллади ва ярим хужайралар сезилмайди. Бундай холатдаги Космариумны микроскоп остида күриш учун қоплогич ойна устидан нина учи билан секингина уриб күрилади. Натижада хужайра құзғалиб устки томони билан туриб қолиши мүмкін. Уни иккала томонидан күринишини чизиб олинади.
3. Спирогира – *Spirogira*. Спирогира ёз ойлари ва күзнинг иссиқ күнларыда деярли барча туриб қолған сувларда учрайди. Лекин ушбу вакил билан танишиш пайтида уларни ийғиши имконияти бұлмаслиги ҳам мүмкін. Бундай ҳолларда фиксиранған ва доимий препараттардан фойдаланишга түғри келади. Тайёрланған препаратта Спирогираның хроматофорига ва протоплазматик ишларга осилиб турған бир дона йирик ядросига әзтибор бериш керак. Чунки тасмасимон, спирал ҳолда үралып жойлашған хроматофорининг миқдори Спирогираны турларини аниқлашща мұхым ахамиятта эга. Спирогираны или билан танишиш билан бирга, унинг нарвонсимон матапшиш жараёнини ҳам доимий препаратдан күриб, чизиб олинади.
4. Зигнема – *Zygnesia*. Зигнеманинг хужайрасини тузилиши, яшаш жойлары ва күлпайиш усуулари Спирогира билан бирхил бұлсада, хужайра ичидағы хроматофори 2 дона юлдузсимон шакдадағы билан кескин фарқ қиласы. Зигнемани ҳам Спирогира сингари кузагилиб, чизиб олинади.
5. Мужоций – *Mougeotia*. Ушбу вакил ҳам олдингилардан хроматофорининг шакли билан фарқ қиласы. Пластишка

шаклидаги хроматофори хужайра ўртасида жойлашган булиб, юза томонидан бир бутун, хужайрани тұлдириб турғанга үшшаб күринади. Ён томонидан күринишіда эса хужайра ўртасида чизиқ шаклида булиб күринади. Шунингдек микроскопнинг катта объективида хроматофорига ёпишиб турған ядроресини ва захира озуқа модда сифатида түпланған күп миқдордаги перинойдларини күришті.

Xара сувұтлари синфи – Charaphyta.

6. **Хара – Chara.** Ушбу вакил нисбатан ийрик сувуги бұлғанлығы учун унинг гербаријисини синчиклаб, оддий күз билан, сұнгра лупа остида күзатылади. Бунда асосий әထибор унинг мутовкасимон, қирқбұғимга үшшаш тузилишига, бүғинлари ва бүғин оралиғига қаратауды. Сұнгра Харанинг шохчасининг бир қисми лезвия ёрдамида кесиб олиниб 3–4 томчи сув томизилған буюм ойнасын үстига қойылади. Микроскопнинг кичик объективида бүғин ва бүғин оралиғи хужайраларини «түпбарғ» шаклида шохланған ассимилятор ипчаларини күзатылади. Хара сувұтларини турларини аниқлашда пұстлоқ хужайраларини миқдори мұхым роль үйнашини хисобға олиб, бүғин оралиғини лезвия ёрдамида қиышиқ кесмасини тайёрлаб, яна микроскопнинг кичик объективида ушбу пұстлоқ хужайраларини сонини санаб күрілади. Күпчилик табиатдан ийгіб келингандар намуналарда Харанинг жинсий аъзолари булади. Агарда улар ҳали жинсий аъзоларини ҳосил қылмаган бұлса фиксиранған ёки доимий препаратдан оогоний ва антеридийнинг тузилиши микроскопнинг кичик объективида синчиклаб күзатылади. Бунда оогонийдеги тухум хужайраси, унинг үстидеги спирал ҳолда жойлашған пұстлоқ хужайралари ва учкы қисмидеги тутунчаси, антеридийни күзаттанды эса үсткі қисмидеги күп хужайралы қалқончалары, қалқончасининг ички қисмидеги дастаси ва сперматозоид ҳосил қылувчи ипсімөн хужайраларига әထиборни қараташ лозим. Харанинг умумий күриниши, ва микроскопда күзатылған барча қисмлары чизиб олинади.

Амалий машғулот бүйіча жорий баҳолаш саволлари:

1. Маташувчилар синфига мансуб сувұтларининг жинсий күпайишидеги үзігін хос хүсусиятлары.
2. Маташувчилар синфининг тартибларга булиниш асослари.
3. Десмидиялар тартибининг тавсифи, вакиллари, яшаш жойлары ва күпайиши.

- Зигнемалар тартибига мансуб сувўтларининг умумий тавсифи, вакиллари, хроматофорларининг тузилиши жиҳатидан хима – хиллиги, яшаш жойлари.
- Хара сувўтлари синфига умумий тавсиф. Вакиллари, жинсий купайиш аъзоларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари, тарқалиши ва ахамияти.

6 – амалий машғулот.

Мавзу: Сариқ яшил – Xanthopyta ва Диатом – Diatomeae сувўтлари бўлимлари.

Талаб қилинадиган назарий билимлар:

- Сариқ – яшил сувўтларининг умумий тавсифи, талломи ва хужайраларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
- Сариқ – яшил сувўтларининг систематик гуруҳларга бўлиниш асослари ва кўпайиши.
- Диатом сувўтларининг умумий тавсифи, талломи ва хужайраларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
- Диатом сувўтларининг систематик гуруҳларга бўлиниш асослари ва кўпайиши.
- Сариқ – яшил сувўтларининг асосий вакилларидан Вошерия ва Ботридиумнинг тузилиши, систематик ўрни, яшаш жойлари ва кўпайиши.
- Диатом сувўтларининг асосий вакиллари Пиннулярия, Навикула, Цимбелла, Синедра ва Циклотеллаларнинг тузилиши, систематик ўрни, яшаш жойлари ва кўпайиши.

Ишни бажаришдан кўзда туттилган мақсад.

Сариқ – яшил ва Диатом сувўтларининг хужайраси ва талломи билан танишиши, систематик ахамиятта эга бўлган вакилларини ўрганиш. Диатом сувўтлари вакилларининг совутларини палла ва белбог томонларидан кузатиб, фарқларини аниқлаш.

Зарур асбоблар, материяллар ва жиҳозлар.

Вошерия, Ботридиум, Пиннулярия, Навикула, Цимбелла, Синедра ва Циклотелланиянг табиатдан йигиб келинган тирик ва фиксиранган намуналари ҳамда доимий препаратлари. Бақтингчалик препаратлар тайёрлаш учун зарур асбоблар, микроскоп ва чизилган жадваллар.

Ишни бориши тартиби.

**Сариқ-яшил сувўтлари ёки хар хил хивчиниллар бўлими –
*Xanthophyta, Heterocontae.***

1. **Вошерия – *Voucheria*.** Ушбу ვакилнинг бир қатор турлари табиатда кенг тарқалган. Ўзбекистон шароитида Вашериялар ариқларда ва сойларнинг оқар сўвлари тубида, улардан ҳосил бўлган кўлмакларда, лойқаларга ёшишган ҳолда ёки оби-ҳавонинг намгарчилиги етарли булганда тупроқ устида (айниқса иссиқхоналарда), шунингдек нам жойларда усган моҳларнинг остида яшил наматга ўхшаш ёки сариқ-яшил нозик қатлам ҳосил қилиди. Вошериянинг илсизом талломи анчагина нозик бўлғанлиги сабабли табиатдан йигиш пайтида ва ундан препаратлар тайёрлаш пайтида эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш керак. Ёйгич нина билан буюм ойначаси устида сийракроқ қилиб ёйилган Вошериядан тайёрланган препарат кичик объектив остида шоҳланган ипчалар шаклида кўриниб, тўсиқсиз эканлиги яққол кўзга ташланади. Шунингдек ипларининг айрим жойларида рангсиз шоҳланган ризоидларини учратиш мумкин. Вошериянинг сифонал структурали талломини чизиб олгач, микроскоп остидаги препаратни силжитиб, кўпайиш аъзоларини қидириб кўрилади. Агар йигиб келинган препаратларда улар учрамаса фиксиранган намуналардан препарат тайёрлаб кўриш зарур. Ипларининг маълум жойларида тўсиқлар билан ажралиб турган биргина зооспорали зооспорангия ёки оогоний ва антеридийларини учратилса уларни ҳам альбомга чизиб олиш тавсия қилинади. Вошерия ипларининг ички тузилишини кузатиш мақсадида катта объективда кузатилади. Унда жуда кўп миқдордаги доначасимон пиреноидсиз хроматофорларни кўриш мўмкин. Ядролари ҳам кўп миқдорда бўлиб, махсус бўёқлар билан бўялгандагина кўринади. Шунингдек иплари ичида майда ёғ томчиларини ҳам кузатиш мумкин. Микроскоп остида кўринган барча нарсаларни альбомга чизиб олинади.
2. **Ботридиум – *Botridium*.** Ботридиумнинг нисбатан йирик (2 мм) талломи ариқ буйларидағи ёки нам тупроқли далалардан, тупроқ билан бирга йигиб келинади. Ушбу тупроқ эҳтиёткорлик билан ювилса Ботридиумнинг юмaloқ талломлари ажралади. Олдин лупа ёрдамида, сўнгра бинокуляр остида Ботридиумни умумий тузилишини ва ризоидларини жойлашишини кузатилади. Унинг ички тузилиши ва ризоидларининг майдароқ ипчаларини кузатиш учун микроскоп остида, кичик объектив ёрдамида, қоплагич

ойнасиз күрилади. Натижада уларнинг дуксимон, ўртаси қалинроқ ва чеккалари яссиланган хроматофорларини күриш мўмкин Шунингдек хужайра ичида захира озуқа модда шаклида тўплантган ёғ заррачаларини ҳам кузатиш мўмкин. Талломининг ўртароқ қисмида эса хужайра шираси билан тўлган вакуолани ҳам кўрса булади. Талломининг остки қисмида ўзига хос кучли шоҳланган ризоидни синчиклаб текширилади ва барча кўрилган нарсаларни альбомга чизиб олиш зарур бўлади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, айрим ҳолларда Ботридиумнинг цитоплазмаси бироз пучайиб, унинг таркибидағи борлиги ризоидларига ўтиб кетади. Ботридиумнинг кўпайиш аъзолари (талломининг зооспорангияга айланган ҳолати ва талломининг маълум бир қисмини цистага айланган ҳолати) камдан-кам учрайди. Мабодо ушбу ҳолатларни кўриш имконияти бўлса, уларни ҳам чизиб олиш тавсия қилинади.

Диатом сувўтлари бўлими – *Bacillariophyta*.

Пагсимонлар синфи – *Pennatae*.

3. Пиннулария – *Pinnularia*. Кўлмак сувларнинг ёки ариқларнинг тубидаги лойқаларда ҳамда тошларда ёпишган қунғироқ рангли қўйқадан олинган намунадан препарат тайёрлаб микроскопнинг кичик объективида кузатилса Пиннулариянинг хужайралари секин харакат қилаёттанлигини кўриш мўмкин. Диатом сувўтлариниг хужайралари қалқон (совут) билан қопланганлигини ҳисобга олиб, табиатдан йигиб келинган тирик намуналарни микроскоп остида кузатилганда аввалам бор совутнинг умумий тузилиши ва унинг ичида жойлашган хужайра хроматофорига эътибор берилади. Хужайра устидаги совут паллаларини ўзига хос структурасини кўриш учун эса олдиндан тайёрлаб қўйилган доимий препаратдан фойдаланилади. Ушбу доимий препаратни тайёрлаш жараёни анчагина мураккаб бўлиб, унда талломининг органик модалари кўйдириб юборилган бўлади. Хужайра талломидаги чизиқчалар, ўймачалар ва бошقا кўринищдаги бирқатор белгилари уларнинг систематик омиллари сифатида фойдаланилади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки Пиннулариянинг ва умуман диатом сувўтлариниг хужайралари нисбатан кичик бўлганлиги учун паллаларидағи чизиқларини катта ёки иммерсион объективларда кузатиш керак булади. Микроскоп остида тирик Пиннулариянинг совути икки томонидан кўриниши мўмкин. Агарда тайёрланган препаратда у белбоғ томони

билин туриб қолган бұлса узунчоқроқ тұртбұрчак пластинка шаклида, аксинча палла томони билан жойлашиб турған бұлса чүзилған эллипс шаклида бұлади. Хужайра қалқонини, ҳам белбоғ, ҳам палла томонидан күзатиш мақсадыда қоллағыч ойна устидан ёйгич нина билді секингина урилса қалқон одатда тұнкарилади. Диатом сувұтларининг, шу жумладан Пиннулярияның ҳам қалқон устидаги чизиқлари палла томонидан яхши күрінади. Пиннулярияда палла томонидан ичкарига қараб бирқатар жойлашған «қобирға» чизиқларини, палланинг иккала учига яқын ва үртасида жойлашған «түтүнчә»ларини ҳамда улар орасида бироз қийшиқ ҳолда жойлашған иккита чокни күзатиш мүмкін. Одатда чокли ва түтүнчали диатом сувұтлар ташқи мұхитта шилемшиқ ажратиб чиқаради. Шунинг учун Пиннулярия шилемшиқ да сирпаниб секин ҳаракат қиласы.

Пиннулярияның талломини умумий күріниши, хужайраси ичидағы иккита узунчоқ пластинка шаклидаги хроматофори ва қалқон устидаги барча үзиге хос структураларини палла ва белбоғ томонларидан чизиб олиш керак.

4. **Навикула** – *Navicula*. Ушбу вакил ҳам Пиннуляриялар учрайдиган жойларда ҳаёт кечиради. Тузилиши жиҳатидан ҳам Пиннулярияга үхшаш бұлади. Фақат паллаларининг иккала учига ингичкалашғанлығы учун қайиқчасимон куринилға зәг. Навикулани палла томонидан микроскоп остида күриб, чизиб олиш зарур. Белбоғ томонидан күріниши Пиннуляриядан фарқ қылмайды.

5. **Цимбелла** – *Cymbella*. Пиннулярия ва Навикулалардан палласининг қорин томони ботиқлиги ва елка томони қабариқлиги билан фарқ қиласы. Шунинг учун микроскоп остида күзатилаёттан Цимбелланинг қорин томонига бироз яқынлашиб қолган экцентрик чокларига эътибор бериш керак. Табиатда Цимбелла шилемшиқ да үралған ҳолда ёки үzlары ҳосил қылған шилемшиқ нағычалари ичида ҳаёт кечиради. Цимбелланинг ҳам палла томонидан чизиб олингани кифоя қиласы.

6. **Синедра** – *Synedra*. Патсимонлар синфининг олдинги вакилларидан таёқчасимон шакли ва палласида чок ҳамда түтүнчалари бұлмаслиги натижасида ҳаракатсиз булиши билан фарқ қиласы. Ушбу вакилни ҳам палда томонидан микроскоп остида күрінишини чизиб олиш керак.

Центриклар синфи – *Centricae*.

7. **Циклотелла** – *Cyclotella*. Циклотелла күпроқ чүчүк сувларнинг планктонидан учрайди. Микроскоп остида палла томонидан

күрилган Циклотелла ўртаси бироз қабариқ, ясси, думалоқ қутини эслатади. Чекка қисмидан ўртасига қараб кеттан штрих шаклидаги радиал қобирға чизиқлари яқдол кўзга ташланади. Марказий қисми эса кўпчилик турларида структурасиз штрихлар, уймачалар ва ғадир – будирлардан ташкил тонгган. Циклотеллани қабариқ диск шаклини альбомга чизиб олиш учун белбоғ томонидан кўзатиш зарур бўлади.

Амалий машғулот бўйича жорий баҳолаш саволлари:

1. Сариқ – яшил ёки хар хил хивчинилар бўлимига мансуб сувўтларининг талломини тузилиши.
2. Сариқ – яшил сувўтларининг муҳим вакиллари, уларнинг тузилишидаги хилма – хилликлар, тарқалиши ва кўпайиши.
3. Диатом сувўтларини хужайраларини тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
4. Диатом сувўтларининг кўпайишидаги ўзига хос хусусиятлари.
5. Диатом сувўтларининг синфларга булиниш асослари;
6. Патсимонлар синфиға тавсиф, вакиллари, уларнинг яшаш жойлари ва паллаларидаги ўзига хос структуралари.
7. Центриклар синфиға тавсиф. Вакиллари ва уларнинг яшаш жойлари.

7 – амалий машғулот.

Мавзу: Тилларанг – Chrysophyta, Пирофита – Ruytrophycata ва Эвглена – Euglenophyta сувўтлари бўлимлари.

Талаб қилинадиган назарий билимлар:

1. Тилларанг сувўтларининг пигментлари ва хужайраларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
2. Тилларанг сувўтларининг талломини тузилиши.
3. Тилларанг сувўтларининг муҳим вакиллари, уларнинг яшаш жойлари ва кўпайиши.
4. Пирофита сувўтларининг хужайралари ва талломининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
5. Пирафита сувўтларининг муҳим вакиллари, уларнинг яшаш шароитлари ва кўпайиши.
6. Эвглена сувўтларининг тузилиши, яшаш жойлари ва кўпайиши.

Ишни бажаришдан күзде түтилгандың маңсағаты

Тилларанг, Пирофита ва Эвглена сувўтлариниг хужайралари ва талломини микроскопда кўриш ҳамда бир-бирига солиштириб ўрганиши, уларни бошқа сувўтларидан фарқлари ва ўхшашибликларини аниқлаш.

Зарур асбоблар, материалдар ва жиҳозлар.

Гидруус, Динабрион, Церациум, Перидиниум ва Эвіленаларнинг табиатдан йигиб келинган тирик ва фиксиранган намуналари. Церациум ва Перидиниумнинг доимий препаратлари. Вақтингчалик препаратлар тайёrlаш учун зарур асбоблар, микроскоп ва чизилган жадваллар.

Ишни бориш тартиби.

Тилларанг сувұтлари бўлими – Chrysophyta.
Хризокапсалар синфи – Chrysocapsophyceae

1. **Гидрурус – Hydrurus.** Гидрурус тез оқар, тоғы худудларнинг тоза сойларида учраганлиги сабабли тирик намуналар билан дарс вақтида танишиш имконияти камроқ. Шунинг учун Гидрурұснинг фиксиранган 20–30 см узунлиқдаги колониясини бир қисмини олиб лупа ёрдамида субстратта ёпишувчи «төвөн» қисмини ва шохланган ишга ухшапт учки қисмларини күзатилади ва умумий күринишини чизиб олинади. Сүнгра Гидрурұснинг шохланган колониясини бир учидан препарат тайёрлаб микроскоп остида күрилади. Бунда шилимшиң боғламлар ичидаги хужайраларнинг ташқи қисмидә жойлашған биргина құнғир хроматофорини шаклини ва умуман колония ичидә хужайраларни жойлашишини күриб чизиб олинади.
  2. **Динобрион – Dinobrion.** Ушбу вакилга мансуб сувутлари тоза сувларда ҳаёт кечиради. Ўзбекистон шароитида кам учрашига қарамасдан колонияси үзига хос тузилганигини ҳисобға олиб, амалиёт дарсида тирик намуналар бүлмаганда фиксиранган ҳолдаги намуналардан препарат тайёрлаб микроскопда күриш ва чизиб олиш тавсия қилинади. Тайёрланған препаратда Динабрионнинг қадаҳасимон целлюлозали уйчасини тузилиши, хужайраларининг остықи ингичкалаштан қисми ёрдамида қадаҳча тубига ёпишиши, учки қисмидә эса бироз кенгрөк нотекс юза ҳосил қилиб, унда тенг эмас хивчинларини жойлашишига эътибор берилади. Хужайра ичидаги бир ёки

иккита тилларанг — сариқ хроматофорини ҳам кузатиб альбомга чизиб олинади. Динобрион хужайралари булиниб күшайиши натижасида ҳосил бўлган иккита янги хужайраларнинг бирничикиб кетади ва эски йўйчанинг четига ёпишиб олади. Лекин айрим пайтларда иккала хужайра ҳам чиқиб кетиши натижасида уйча бутунлай бушаб қолиши мумкин. Мобода микроскоп остида шундай буш уйчалари дуч келиб қолса уларни ҳам чизиб олинади.

Пирофита сувўтлари бўлими — Rhizophyta.

Динофиталар синфи — Dinophyceae.

3. **Перидиниум — Peridinium.** Ушбу вакилини кўлмак сувлардан ёки тупроқни маҳсус яшаши мұхитига экиб ажратиб олиш мумкин. Перидиниумни микроскоп остида топиб, унинг қалқонидаги эпивальва ва гиповальва паллаларини жойлашиши, белбоғ қисмларининг тузилиши, ҳарбир палласидаги майда совутчаларини ўзаро кўндалангига жойлашган чоклар ёрдамида бирикшлиарига эътибор берган ҳолда кўриб чиқилади ва чизиб олинади. Микроскоп остида Перидиниумни хивчинларини кўриш қўйин, чунки улар жуда майда ва асосий қисми эгатчаларни ички қисмидаги жойлаштанлиги учун кўзга ташланмайди. Лекин Перидиниумнинг тирик намуналарини кузатилганда, уларнинг узлуксиз харакат қиласётганлигидан хивчинли эканлигига ишонч ҳосил қилинади ва жадвалдаги расмлардан фойдаланиб чизиб олинади. Перидиниум хужайрасидаги эгатларнинг микроскоп остида кўринишига қараб, уларнинг дорзовентрал тузилганлигини, ҳамда қорин ва елка томонлари мавжудлигини билиб олса бўлади. Альбомдаги расмда қорин ва елка томонларидан акс эттириб чизиш тавсия қилинади.
4. **Церациум — Ceratium.** Ушбу вакил ҳам асосан Перидиниум каби тузилишга эга. Фақат эпивальва қисмидаги битта узун ва гиповальва қисмидаги битта узун ҳамда иккита қисқа ўсимталари бўлади. Перидиниум бўйича қилинган барча ишлар Церациумда ҳам қайтарилади. Альбомга чизиб олинганда Церациумнинг қорин томонидан тасвирланганни етарли бўлади.
5. **Эвглена сувўтлари бўлими — Euglenophyta.**

5. Эвглена — Euglena. Эвглена туркумига мансуб сувўтлари кўпроқ органик моддаларга бой бўлган кўлмакларда ва ифлосланган ариқларда учрайди. Мұхит қулай бўлган шароитда сувни гуллашига сабабчи бўлади. Табиатдан йигиб келинган Эвгленали сув намуналаридан бир томчиси микроскоп остида кўрилса, унда жуда кўп миқдорда сузиб юрган Эвгленаларни кўриш мумкин. Эвгленанинг харакатини кузатиб бўлгач,

фильтр қоғози ёрдамида қоплағыч ойна остидаги сув шимдирилиб камайтирилса, улар ҳаракатдан тұхтаниң мажбур бўлади. Ушбу ҳолатда уларни хужайрасини шакли ва улар ичидағи 15–20 тага яқин хроматофорларини куриб чизиб олинади. Яна ҳам канталашгирлиб курилганда эндоплазматик қобиқ устидаги қатор нүқталаларни, оддинги томонида жойлашган воронкасимон халқумчасини, қисқарувчи ва асосий вокуоласини, битта стигмаси ҳамда хужайра ядросини куриш мўмкин. Ушбу курилганларни барчасини альбомга чизиб олинади.

Амалий машғулот бўйича жорий баҳолаш саволлари:

1. Тилларанг сувўтларининг умумий тавсифи.
2. Тилларанг сувўтларинг систематик гурӯҳлари ва систематик гурӯҳларга бўлиниш асослари.
3. Тилларанг сувўтларининг кўпайиши ва асосий вакиллари.
4. Пирофита сувўтларининг хужайралари ва қалқонларининг тузилиши.
5. Пирофита сувўтлариниг синфлари ва уларнинг асосий вакиллари.
6. Эвглена сувўтларининг умумий тавсифи, яшаш жойлари ва кўпайиши.

8 – амалий машғулот.

Мавзуу: Қўнғир сувўтлари бўлими.

Талаб қилинадиган назарий билимлар:

1. Қўнғир сувўтлариниг пигментлар таркиби ва хужайраларини тузилиши.
2. Қўнғир сувўтларининг талломларини тузилиши ва насллар галланиши.
3. Қўнғир сувўтларининг синфлари ва синфларга бўлиниш асослари.
4. Қўнғир сувўтларининг кўпайиши.
5. Қўнғир сувўтларининг асосий вакилларини ривожланиш давраси.

Ишни бажарышдан күзде шүтилгән мақсад.

Күнгир сувутларига мансуб асосий вакиллари талломининг тузилишидаги хилма – хилликлар, күпайиш аъзоларининг ўзига хос хусусиятларини ўзаро ва бошқа сувутлари билан солишириб ўрганиш.

Ишни бажарши учун ишлатиладиган асбоблар, материаллар ва жиҳозлар.

Эктокарпус, Диктиота, Ламинария ва Фукусларнинг гербарийлари ва фиксиранган намуналари. Ушбу вакилларнинг кўпайиш аъзоларидан тайёрланган доимий препаратлар. Лупа. бинокуляр, микроскоп, КОН нинг 10% ли эритмаси, бузина, ўткир устара ёки лезвия ва бошқа препарат тайёрлаш утун керак буладиган материаллар.

Ишни бориш тартиби.

Изогенераталар синфи – Isogeneratae.

1. **Диктиота** – *Dictiota*. Биринчи навбатда Диктиотанинг гербарийсини лупа ёрдамида дихатомик шохланиши ва ризоидлари синчилкаб курилади ҳамда расмини альбомга чизиб олинади. Сунгра оддиндан сувда юмшатилиб, бир соат давомида спиртга солиб қўйилган талломдан скальпел ёрдамида учки қисмини кесиб олиб, бузина ичига ўрнатилади. Ўткир устара ёки лезвия ёрдамида пластинкасидан кўндаланг кесимини юпқа қилиб кесилади. Ушбу кесмаларни предмет ойнасига бир томчи 10% ли КОН эритмасидан томизиб препарат тайёрланади. Микроскоп остида Диктиотанинг булиниб кўшаювчи учки хужайрасини ва талломини икки четида бир қатордан жойлашган пўстлоқ (ассимилятор) хужайралари, ҳамда ўрга қисмида жойлашган бир қатор йирик ва рангсиз марказий хужайраларини кўрилади ва расмини чизиб олинади. Сунгра Диктиотанинг талломи устида тетроспоралари (спорофитидаги) ёки оогоний ва антериий соорусларини (гаметофитидаги) доимий препаратлардан кўриб чизиб олинади.

2. **Эктокарпус** – *Ectocarpus*. Фикцияция қилинган Эктокарпушнинг талломини ташки кўриниши лупа ва бинокуляр ёрдамида синчилкаб кўрилади ва чизиб олинади. Бунда Эктокарпус гетеротрихиал таллом ҳосил қилишини хисобга олиб, ипларини катта – кичиклиги жиҳатидан бир –

биридан фарқланиши эътиборга олинади. Сунгра доимий препаратлардан Эктокарпуснинг бир уячали ва кўп уячали спорангиялари ҳамда гаметангияларини чизиб олилади.

Гетерогенераталар синфи – Heterogeneratae.

4. **Ламинария** – *Laminaria*. Амалиёт дарсида Ламинарияниң спорафит ўсимлиги билан танишилади. Гаметофтит насли микроскопик майсачалардан иборат бўлганлиги сабабли уни йигиб келиш имконияти йўқ. Биринчи навбатда гербарийдаги ва фиксиранган Ламинарияниң умумий тузилишини альбомга чизиб олинади. Сунгра уни анатомик тузилишини микроскоп остида кўриш учун 96% ли спиртда фиксиранган «пояча»сидан кесма тайёрлаб, микроскоп остида ташки бир неча қатор майда хроматофорли хужайралардан тузилган «пустлоқ», ундан кейин эса бирнеча қатор узунчоқ, ирик, хроматофорсиз хужайралар қатламини, ва ниҳоят узунчоқ, ипсизмон хужайраларниң маташувидан ташкил топган «ўзак» қисмини кузатилади. Доимий препаратлардан унинг барг пластинкалари устида жойлашган зооспорангиялар сорусини кўриб, курилганларниң барчасини альбомга чизилади.

Циклоспоралар синфи – Cyclosporae.

5. **Фукус** – *Fucus*. Ушбу вакил билан танишишда ҳам Ламинария билан амалга оширилган барча иш жараёнлари қайтарилади. Фақат жинсий кўпайиши билан танишиш пайтида скафидияларидағи оогоний ва антеридий сорусларига эътибор бериб чизиб олиш керак бўлади.

Амалий машғулот буйича жорий баҳолаш саволлари:

1. Қўнғир сувўтларининг морфологик структуралари ва яшаш жойлари.
2. Қўнғир сувўтларининг хужайралари ва талломини тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари.
3. Изогенераталар синфида тавсиф ва асосий вакиллари.
4. Гетерогенераталар синфида тавсиф ва Ламинарияниң ривожланиш цикли.
5. Циклоспоралар синфининг тавсифи ва Фукуснинг кўпайиши.
6. Қўнғир сувўтларининг ахамияти.

9 – амалий машғулот

- Мавзу: 1. Шилемшиқлар бўлими – Myxomycetes.
Замбуруғлар бўлими – Mycota – Fungi
2. Хитридиомицетлар синфи – Chytridiomycetes
3. Зигомицетлар синфи – Zygomycetes

Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинадиган назарий билимлар:

1. Шилемшиқларга мансуб вакилларнинг хужайравий тузилиши, вегетатив танасининг ўзига хослиги.
2. Қўзғатувчининг эндопаразит эканлиги.
3. Хитридиомицетлар синфига мансуб замбуруғлар, ўсимликларнинг ер ости қисмида турли бўргма ва шишлар ҳосил қилиши, айримлари эса илдиз системасини заарлапи.
4. Зигомицетлар синфига кирувчи замбуруғларнинг ва паразит турлари ва уларнинг купайиши.
5. Амалий машғулот давомида танишиладиган муҳим вакиллар – Плазмофора, Синхитриум, Ольпидиум, Мукор ва Ризопус туркумларининг тузилиши, кўпайиши ва тарқалиши.

Ишни бажаришдан кузда тутилган мақсад:

Шилемшиқлар ва замбуруғлар синфига кирувчи асосий вакиллар билан танишириш, кўргазмали қуроллардан фойдаланиб касаллик белгиларини аниқлаш, қўзғатувчи замбуруғларнинг мицелий ва спораларининг тузилишини микроскоп остида кўриш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур асбоблар, материаллар ва жихозлар

Микроскоп, гербарий материаллари, замбуруғларининг тоза экмаси, буюм ва қоплагич ойна, бактериологик илмоқ, фильтр қоқоз, сув томизгич, спирт ва рангли кўргазмали қуроллар.

Машғулотни бажариш тартиби

Шилемшиқлар (Myxomycetes).

1. Плазмофора (Plasmodiophora) карам, редиска ва бошқа карамдошлар оиласига кирувчи ўсимликларда паразитлик қилиб яшайди. Уларнинг илдизида хар хил шишлар ҳосил қиласи. «Карам киласи» касаллигини қўзғатади. Карам илдизининг шишларидан тайёrlанган препаратни микроскоп остида кўринг. Хужайраларнинг катталashiшига эътибор

беринг. Плазмодиялар сариқ рангли, шарсимон шаклда кўринади. Расмини альбомга чизиб олинг.

2. Синхитрум – *Synchitrium endibioticum*. Замбуруғ картошкада рак касаллигини – қўзғатади. Картошканинг кўзчалари атрофида ғадир – будур бўртмалар ҳосил бўлиб, унда замбуруғ цисталари жойлашган бўлади. Заараланган картошка туганаклари тез бузилади ва ҳосилдорликка катта зарар етказади.

Касалланган ўсимликнинг умумий кўриниши ва бўртмаларини таблиқадан, қишлоғчи цисталарини эса тайёр препаратдан микроскопда куриб, чизиб олинади.

3. Ольпидиум – *Olpidium brassicae*. Бу замбуруғ карам кучатларида «илдиз қорайиши» касаллигини қўзғатади. Илдиз бўғзи қораяди, чирийди ва ўсимлик нобуд бўлади. Касаллик қўзғатувчи замбуруғ хужайра ичидаги паразитлик қилиб яшайди.

Гербарий материаларидан фойдаланиб, ўсимликнинг заараланган илдиз системасини кузатинг. Замбуруғнинг ривожланиш циклини схематик кўрсатинг ва касалланган ўсимликнинг умумий кўринишини чизиб олинг.

4. Мукор – *Mukor (Mogor)* Санрофит замбуруғ бўлиб мицеллиси эндоген ёки экзоген жойлашади. Улардан спорангий баандлари кўтарилиб туради. Баандларнинг учларида шар шаклидаги спорангейлар ҳосил бўлади. Спорангийларнинг пусти ёрилиши билан споралар ташқарига чиқади ва қулай шароитда янги мицелийга айланади.

Мукорнинг умумий кўринишини лупа билан кузатинг. Сўнгра препарат тайёrlанг. Бунинг учун сувсиз буюм ойнасига, игна билан замбуруғни мицелийси билан бирга қўйинг ва қоплагич ойнасиз микроскопда куринг. Бунда спорабандлар ва уларнинг учидаги қорамтири спорангийлар кўринади. Сўнгра буюм ойнасига бир томчи сув томизиб, қоплагич ойна ёпилади ва микроскопнинг катта объективида кузатилади. Шунда рангизиз шарсимон ёки эллипсимон шаклдаги спораларни кўрасиз. Мукорнинг умумий кўриниши ва микроскоп остидаги спорангий ва спораларнинг расмини чизиб олинг.

5. Ризопус – *Rhizopus*. Замбуруғ мева ва сабзавотларни сақлаш пайтида уларни чиритиб, зарар келтиради.

Замбуруғнинг тоза экмасини лупа остида кузатинг. Ундан препарат тайёrlаб, микроскоп остида куринг. Субстрат устида спорабандлари тўплам бўлиб, түқ рангда кўринади.

Замбуруғнинг умумий кўриниши ва микроскоп остидаги ризоид ва спораларини чизиб олинг.

Амалий машғулот бүйича жорий баҳолаш саволлари

1. Шилимшиқларнинг вегетатив танасини тузилини
2. Плазмоидофоранинг ривожланиш цикли.
3. Кartoшкадаги рак касаллигининг асосий симптомлари
4. Ольпидиум туркуми ва унинг жинсий кўпайиши
5. Мукор замбуруғларининг тарқалиши ва ахамияти
6. Зигомицетлар синфи вакилларининг жинссиз ва жинсий кўпайиши.

10 – амалий машғулот

Мавзу: Оомицетлар синфи – Оомусетес

Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинадиган назарий билимлар:

1. Оомицетлар синфига кирувчи вакилларнинг бошқа замбуруғлардан фарқи.
2. Сувда яшовчи сапрофит ва паразит турлари.
3. Юксак ўсимликларда паразитлик қилувчи асосий вакиллар.
4. Оомицетларнинг жинссиз ва жинсий кўпайиши.
5. Амалий машғулот давомида танишиладиган муҳим вакиллар – Сапролегния, фитофтора, Плазмонара, Пероноспора, Альбуго туркумларининг тузилиши, кўпайиши.

Ишни бажаришдан кўзда тутиласган мақсад.

Оомицетлар синфига кирувчи асосий вакилларнинг тузилиши, систематик ўрни ва уларни хос усуlda кўпайиши билан танишириш хамда микроскоп ости қўзғатувчи замбуруғларнинг тоза экмасидан преператлар тайёрлаб куриш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жихозлар

Микроскоп, буюм ва қоплагич ойна, бактериологик илмоқ, замбуруғларнинг тоза экмаси, сув томизгич, фильтр қоғоз, замбуруғларнинг фиксиранган намуналари ва рангли кўргазмали жадваллар.

Машғулотни бажариш тартиби.

1. **Сапролегния – Saprolegnia.** Уларнинг кўпчилиги сапрофитлар бўлиб, ўлган хашорат, балиқлар танасида яшайди ва пахтасимон оқиш мөгорлар ҳосил қиласди. Фиксиранган намуналардан ўлган балиқ танасини кузатинг. Мицелийсидан

бир булагини олиб препарат тайёрланг ва микроскопда кўринг. Мицелийнинг тузилишини, зооспорангийларини расмини чизиб олинг.

2. **Фитофтора** – *Phytophthora infestans*. Замбуруғ картошка, помидор каби сабзавотларнинг хужайрасида паразит ҳолда яшайди ва картошканинг барг, поя ва туганакларини заарлаб, уларда қўнғир доғлар ҳосил қиласди. Жадвалдан касалланган ўсимликнинг умумий куринишини ҳамда тайёр препаратдан замбуруғнинг конидиябандлари ва конидияларини микроскоп остида кўриб расмини чизинг.
3. **Плазмопара** – *Plasmopara*. Замбуруғ токнинг барг, новда, пишмаган меваларида «мильд» деган касалликни қўзғатади. Касаллик белгилари, токнинг юқориги органларида унсимон губор пайдо бўлади. Плазмопара мицелийси хужайра оралигларида жойлашиб, гаусторийлари ёрдамида хужайра моддалари билан озиқланади. Гербарий материалларидан касалланган ток баргидаги доғларни кузатинг. Мицелий тузилишига ва спораларга эътибор беринг, жадвалдан расмини чизиб олинг.
4. **Переноспора** – *Perenospora*. Замбуруғ кўшигина ўсимликларнинг баргда паразитлик қилиб, сохта ўн – шудринг касаллигини қўзғатади. Касалланган баргларда оч сариг, баъзан қўшилиб кетадиган иирик доғлар, баргнинг орқа томанида эса конидия ва конидиябанддан иборат наматсимон кулранг доғлар пайдо бўлади. Гербарий материалларидан касалланган баргни лупа орқали кузатинг. Препарат тайёrlаб, конидия ва конидиябандларини микроскоп остида кўринг.
5. **Альбуго** – *Albugo*. Ушбу замбуруғ ўсимликларда «оқ занг» касаллигини қўзғатади. Зааралланган органларда оқ, ялтироқ қавариқларни ҳосил қиласди. Қавариқлар ичида занжирисимон конидиялар жойлашган. Улар ёрилгач, ҳаво босими билан атрофга тарқалади. Зааралланган жағ – жағ ўсимлигининг баргларидаги оқиши қавариқларни лупа билан кузатинг. Тайёр препаратдан замбуруғнинг конидиябанди, конидиясини микроскопда кўринг ва расмини чизиб олинг. Замбуруғнинг ривожланиш даврини схематик кўрсатинг.

Амалий баҳолаш бўйича жорий баҳолаш саволлари

1. Оомицетлар синfiga кирувчи вакилларни тартибларга бўлиниш асослари.
2. Уларнинг жинсий кўпайишидаги ўхшашлик ва фарқлари.

3. Пероноспоралар тартиби вакилларининг юксак усимликларда турли касалликлар қўзғатиши
4. Оотицетларнинг сувда яшовчи сапрофит ва паразит вакиллари хамда уларнинг тузилиши.
5. Оомийцетлар синфи вакилларининг жинссиз кўпайиши

11 – амалий машғулот

**Мавзу: Халтачали замбуруғлар синфи – Ascomycetes
1 – кенжা синф – Яланғоч халтачалилар – Hemiascomycetes.**

Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинадиган назарий билимлар.

1. Юксак замбуруғларнинг тубан тузилган замбуруғлардан фарқи.
2. Ўшбу синф вакилларининг жинсий споралари маҳсус халтачаларда ҳосил бўлиши.
3. Меватанасининг йўқлиги, содда тузилган вакилларда халтачалар бевосита мицелийда ҳосил бўлиши.
4. Замбуруғлар турли усимликларнинг мева ва баргларида паразит ёки сапрофит ҳолда яшаши.
5. Ҳақиқий халтачаларнинг яланғоч халтачалилардан фарқи.
6. Амалий машғулот давомида танишиладиган муҳим вакиллар – Ачитқи замбуруғлари, Шафтоли тафринаси, Олхўри тафринаси, Аспергил, Пеницилл.

Ишни бажаришдан кўзда туттилган мақсад

Талабаларни халтачали замбуруғларга мансуб вакилларининг тузилиши, кўпайиши, систематик ўрни ва аҳамияти билан таништириш. Замбуруғларнинг тоза экмасидан препарат тайёрлаб, микроскопда кўрищдан иборат.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жиҳозлар

Гербариј материяллари, микроскоп, буюм ва қоплагич ойна, бактериологик илмоқ, замбуруғларнинг тоза экмаси, сув томизгич, фильтр қофоз, рангли кўргазмали жадваллар.

Машғулотни бажариш тартиби

1. Ачитқи замбуруғлари – *Saccharomyces*. Замбуруғнинг танаси алоҳида хужайраларга ажраладиган, куртакланиб занжир ҳосил қилувчи хужайралардан иборат. Ачитқи

замбуруглари күпинча шакарли мұхитда сапрофит ҳаёт кечирады, уни бижғишига олиб келады ва спирт ҳосил бұлады. Ачитқи замбуруглари пиво, вино тайёрлашда катта ажамиятта әзға. Ачитқи замбуруфининг тоза экмасидан препарат тайёрлаб, микроскопда алоқида ва куртакланыптын ачитқи замбуруглари хужайраларни топинг, реомини чизиб олинг.

2. **Шафтоли тафринаси—*Taphrina deformans*.** Замбуруғ турлы дәнакли мевали дараҳтларида паразит ҳолда ҳаёт кечириб, касаллантирады. Заараланған барглар сарғайыб, бужмаяди, тұлқинсимон күриниш ҳосил қиласы. Баргнинг орқа томонида замбуруғ мицелийсі ҳосил қылган халтачалар жойлашады.
3. **Олхўри тафринаси—*Taphrina pruni*** Замбуруғ споралари олхўри гуллаганда гул танағасига утады ва мева ҳосил бұлиш давомида үсіб, унинг дәнак ва этии қисми ҳосил бұлмасдан, халтасимон күринищіда шишиг мевалар ҳосил бұлады, яғни олхўрининг «чұнтакланиш» касаллігині пайдо қиласы. Бундай меванинг ички қисми замбуруғ споралари билан тұлған бұлады. Гербарий материалларидан шафтоли ва олхўри тафринасининг касаллук белгиларини күзатинг. Микроскоп остида замбуругларнинг халтача спораларини күринг. Олхўри ва шафтоли тафриналарида халтачаларнинг тузилишидаги фарқларыға әзтибор беринг. Шафтоли тафринасида халтачалар түрногич шаклида бұлса, олхўри тафринасида цилиндрсимон шаклда эканлигини күзатинг. Касалланған шафтоли ва олхўрининг заараланған қисмларининг умумий күринишини чизиб олинг.
4. **Плектомицетлар гурухи. Аспергил—*Aspergillus*.** Асосан тупроқнинг юза қатламида ва қанд мөддәге бой озиқ мөддәларда сапрофит ҳолда яшайды. Унинг мицелийсіні учы шарға үхшаб турады, биттә йирик устунсимон хужайрадан иборат. Бүртма юзасыда цилиндрсимон калта хужайралар бұлдырылғанда, уларнинг устида шарсимон конидиялар занжир булып жойлашады.
5. **Пеницилл—*Penicillium* —** Тупроқ замбуруғи. У ҳавосиз шароитда сақланған нон ва бошқа ҳар хил махсулоттар юзасыда яшил түсдеги мөгорлар ҳосил қиласы. Уларнинг бузилишига сабаб бұладынан күп хужайралы мицелийсі субстратта ботиб кириб, унинг юзасыда панжасимон конидияландар ва улардан шарсимон конидиялар занжир ишкәндейді. Пенициллнинг айрым түрләри паразит бактерияларға күчли таъсир этувчи антибиотик мөддәлар ҳосил қиласы. Улар медицинада юқумли микробларға қарши кенг құлланилады. Пеницилл ва аспергил тушиб үстен нонни құздан

кечиринг. Унинг мицелийсидан препарат тайёрлаб, микроскоп остида кўринг. Ҳар икки турда мицелийнинг ранги конидиябандлари тузилишига эътибор беринг. Уларнинг умумий кўринишини, конидиябандлари ва конидияларининг расмини чизиб олинг.

Амалий машғулот бўйича жорий баҳолаш саволлари.

1. Тузилиши жиҳатдан халтачали замбуруглар содда тузилган бир хужайрали замбуруглардан қандай фарқ қиласди.
2. Халтачали замбуругларнинг жинссиз ва жинсий кўпайиши.
3. Ачитқи замбуругларнинг тузилиши ва аҳамияти.
4. Шафтоли ва олхўри тафринасининг ташқи касаллик бегилари.
5. Плектомицетлар гурухига кирувчи замбуругларнинг тузилиши ва кўпайиши.

12– Амалий машғулот

Мавзу: 2– кенжা синф. Ҳақиқий халтачали замбуруглар – Euascomycetes.

Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинадиган назарий билимлар.

1. Ҳақиқий халтачали замбуругларнинг систематик асослари.
2. Ҳақиқий халтачали замбурут вакиллари меватаналарининг тузилиши.
3. Ун – шудринг замбуругларининг ўзига хос тузилиши ва паразитлик хусусиятлари.
4. Пиромицетлар ва Дискомицетлар гурухлари вакилларининг тузилиши ва кўпайиши.
5. Амалий машғулот давомида танишиладиган муҳим вакиллар – Сферотека, Эрифиза, Унсула, Шохкуя, Қўзиқорин, Пецидаларининг тузилиши ва кўпайиши.

Ишни бажаришдан кўзга тутилган мақсад

Ҳақиқий халтачали замбуругларнинг систематикаси, мева танаачаларининг тузилиши, содда ва мураккаб тузилган вакилларда халтачанинг ҳосил бўлиш жараёни, жинссиз кўпайиши, тарқалиши ва ҳақиқий халтачали замбуругларнинг аҳамияти билан таништириш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жиҳозлар

Микроскоп, гербарий материаллари, препарат тайёрлаш учун керакли буюмлар ва кўргазмали қуроллар, консервланган материаллар ва бошқа жиҳозлар.

Машғулотни бажариш тартиби

1. **Ун-шудринг замбуруғлари тартиби—Erysiphales.**
Сферотека—Sphaerotheca. Ушбу замбуруғ облигат паразит бўлиб, турли ўсимликларнинг барги ва яшил поялари устида оқиш, унсимон губорлар ҳосил қиласи. Субстратта сурғичлари билан ёпишиб яшайди. Мицелий устида кониябандлари, уларда эса рангсиз конидиялари жойлашган бўлади.
2. **Эризифа—Erysiphe—**Турли ўсимликларда паразит ҳолда ҳаёт кечиради. Замбуруғ мицелийси хўжайнин ўсимлик органларининг сиртида бўлиб, гаусторийлар орқали унинг шираси билан озиқланади. Кейинчалик баргда майдага қорамтири нуқталар, яъни клейстокарпийлар ҳосил бўлади. Замбуруғнинг мицелийси ва клейстокарпийси ўсимликларнинг барг ва новдаларида қишлиайди.
3. **Унцинула—Uncinula** — Мицелий ва клейстокарпийлар худди эризифаникига ўхшашиб, аммо меватаналарда ўсимталарнинг учи бироз қайрилганлиги билан фарқланади. «Токларнинг кул касаллиги»ни ҳосил қиласи. Кучли заарарланган баргда ҳар хил шаклдаги қўнғир доғлар ҳосил бўлади. Натижада барг ўсиш ва ривожланишдан орқада қолади. Агар касаллик пишган узум шингилларига туфса, мевалари қорайиб, қаттиқлашади ва қуриб қолади. Баъзан мевалари ёрилиб, уруғи очилиб қолади.
Ун-шудринг билан касалланган ўсимликларни кўздан кечиринг, касаллик белгиларига аҳамият беринг. Мицелий ва улар орасидаги қора нуқталар—клейстокарпийдан олиб препарат тайёрланг. Бунинг учун ўсимликнинг оқиш губор қоплаган жойидан озгина олиб, буюм ойнаси устидаги бир томчи сувга қўйилади ва қоплагич ойна билан ёпиб, микроскопнинг кичик объективида кузатилади, сўнгра қоплагич ойна нина билан бироз босилади, шунда меватаналар ёрилиб, аскоспоралари ташқарига чиқади. Алъомга меватаналари ва аскоспораларини чизиб олинг.
4. **Шоҳкуя—Claviceps purpurea.** Бу замбуруғ чин паразит бўлиб, донли экинларни зааралайди. У бўғдой бошоқларида тўқ жигарранг тусдаги склероцийлар—шоҳчалар ҳосил қиласи. Склероцийлар тупроқда қишлиаб, баҳорда униб стромалар пайдо

қиласы. Уларда перитецийлар жойлашады. Уларда етилган споралар шамол орқали тарқалиб, ғалла экинларининг гулига түшады. Споралар тутунча билан бирга үсіб, янги склероцийни ҳосил қиласы. Шохкуя — заңарлы булиб, таркибида турли алкалоид моддалар мавжуд. Шохкуя билан заарланган бүтәйи бошогини күздан кечириңг ва албатта рангли жадваллардан умумий күринишини чизиб олинг. Стромали склероций, халтачали перитеций ва спорали халтачалар тузилишига эътибор беринг.

6. **Пецица — Peziza.** Замбуруғ гүнгли тупроқларда учрайди. Меватаналари гүштдор ҳар хил рангда булиб, вороңкасимон шаклада бир туда гифалар билан субстратта бирикади. Гимений қатламида 8 та спорали халтачалар ва парафизалар тартиб билан жойлашады.
7. **Құзиқорин — Morchella.** Ушбу замбуруғ чириндига бой тупроқларда күпроқ учрайди. Меватанаси қалпоқча ва оёқчадан иборат бұлиб узунлиги 10—20 см. Қалпоқчанинг буришган ташқи юзаси ҳар хил йұналиштаги бурмалар ҳосил қиласы. Бу бурмаларнинг ораси катақчалардан ташкил топған. У ерда гимений қатлами жойлашиб, унда етишган халтачалар ичида 8 тадан спора ҳосил бұлады. Фиксиранған пециза ва құзиқоринни ташқи күринишини, қалпоқчаларини күзатинг. Меватананинг гемений қатлам билан бирга кесмасини олинг. Препарат тайёрлаб, микроскопда күринг. Халтача, парафиз ва аскоспораларининг шаклиға эътибор беринг. Замбуруғларнинг умумий күринишини чизиб олинг.

Амалий машғулот бүйіча жорий баҳолаш саволлари.

1. Халтачали замбуруғ вакилларининг меватаналаридағи үхшашпилкілері ва фарқлары.
2. Үн — шудринг замбуруғларининг күпайиши ва уларни қишлоқ хұжалигидегі ақамияти.
3. Шохкуянынг тузилиши ва ривожланиш цикли.
4. Дискомицетлар гурухи вакилларининг меватаналарининг тузилиши.
5. Дискомицетларнинг сапрофит ва паразит вакиллари.

13 – амалий машғулот

Мавзу: Базидияли замбуруғлар синфи – Basidiomycetes.

1-кенже синф: Холобазидиомицетлар –

Holobasidiomycetes.

Амалий машғулотни бажариш үчүн талаб қилинадиган назарий
билимлар.

1. Базидияли замбуруғларнинг тузилиши, күпайиши ва тарқалиши.
2. Уларни халтачали замбуруғлардан фарқи.
3. Холобазидиомицетлар кенже синфининг асосий вакиллари ва систематикаси.
4. Гименомицетлар гурухи вакилларининг тузилиши ва күпайиши.
5. Гастромицетлар гурухи вакиллари меватаналарининг тузилиши.
6. Амалий машғулот давомида танишиладыган мұхым вакиллар – Шампиньон, гүңг замбуруғи, Полипорус, чин пүкак, ер хинаси ва ер юлдози.

Ишни бажаришдан күзде түтилган мақсағ

Базидиомицетларнинг үзиге хос тузилиши, базидияларнинг турлари, асосий вакилларнинг систематик ўрни, холобазидиомицетларнинг тузилиши ва күпайиши, гименомицетлар ва гастромицетлар гурухлари вакиллари билан таништириш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жиғозлар

Базидияли замбуруғларнинг фиксиранган материаллари, Шампиньон, копринус, гербарий намуналар – фомес ер юлдози, ер хинаси, микроскоп, буюм ва қошлагич ойна, бактериологик илмоқ, сув томизгич, фильтр қоғоз, лупалар.

Машғулотни бажариш тартиби

1. Гименомицетлар гурухи. Пластинкали замбуруғлар – Agaricales.

Шампиньон – Agaricus. Гименомицетлар гурухига киругчи вакиллар ҳар хил тузилишга ва шаклага эга бўлиб, меватаналарида гимений қатламида базидиялар ҳосил қилиши билан бошқа гурух вакилларидан фарқланади. Бундай меватананинг юза қисмини гименофор деб аталади. Гименофор текис ёки ғадир – будир, пластинкасимон ёки найсимон бўлиши мумкин.

Уларда бир хужайралы овал ёки цилиндрсімөн базидиоспоралар етишади. Бу гурұх 2 та: Пластинкалилар ва полипоруслар тартибіга булинади. Шампиньон баҳорда органик чириңдігі бои тупроқда учрайди. Уннің меватанаси тупроқ остида шарсімөн булып, ер юзіга чиққақ, пластинкасімөн гименофори қалпоқча ва оёқчадан иборат бұлади. Вояға етіан қалпоқчаның диаметри 20–25 см гача етиши мүмкін. Қалпоқчасы серэт, юзаси сиілік, түкчали, тангча күрінишінде бұлып, ранги оқищ ва баъзан құпғир тусда бұлади. Етилған базидиоспоралар шамол ёрдамида тарқалади.

Оддий күз билан фиксиранған шампиньонни ташқи тузилишини, меватанасини гименофорини тузилиши ва жойлашишини күзатынг. Замбуруғнинг умумий күрінишини чизиб олинг.

2. Гүнг замбуруғи – *Coprinus*. Бу замбуруғ сергүнг тупроқларда, чириған түнкалар атрофіда түп–түп булып яшайды. Меватанаси дастлаб оёқчага умумий парда билан ұралып тұради. Кейинчалық парда ёрилип, құнғир тусли, усти тангачасімөн қалпоқча күріналади. Гименофори авал оқищ, сүнгра қорамтири – бинафша тусда бұлади. Вояға еттач, зереб оқади.

Замбуруғнинг умумий күрінишига, меватаналари, гименофорининг тузилишига эътибор беринг. Тайёр препаратдан гемениал қатламнинг тузилиши базидия, базидиоспора, парафизаларни микроскоп остида күзатып, расмини чизиб олинг.

3. Полипоруслар тартиби – *Polyporales*.

Полипорус – *Polyporus*.

Меватанаси չар хил тузилған гименофори наисімөн, йирик күпінча үсімлік танасыда паразит ёки сапрофит ҳолда яшайды. Мицелийсі даражтнинг ёғоч қатламида жойлаштан бұлса меватанаси пұстлоқ устида жойлашади. Полипорус даражт танасини чиритиб, коваклар ҳосил қиласы да катта зарар келтиради.

Полипорус меватанасининг умумий күріниши, микроскоп остида замбуруғнинг наисімөн гименофорини күндаланғ кесмасини күзатынг ва гимений қатлами тузилишига эътибор беринг. Замбуруғнинг умумий күріниши ва гименофорини рангли таблицалардан чизиб олинг.

4. Чин пұқак – *Fomes*. Бу замбуруғ түрли хил манзаралы ва мевали даражат пұстлоғига ёпиштан ҳолда яшайды. қаттиқ, тақаға үхшаш меватана ҳосил қиласы да. Меватанаси бир йиллик ёки күп йиллик булып, ранги չар хил бұлади. Меватанасининг кесимидегі қатламлар сонига қараб, уннің ёшини аниқлаш мүмкін.

Меватаналарининг пастки қисмида вертикал найчалардан ташкил топган гименофори бор. Базидиоспоралар базидиялардан отилиб, найчалар бушлиғига тушади, у жойдан ташқарига чиқади ва шамол билан тарқалади.

Пукак замбуруғи меватаналарининг умумий кўринишини куздан кечиринг ва расмини альбомга чизиб олинг. Меватана юзасининг ранги, шакли ва найсимон гименофорига эътибор беринг. Гименофорда ҳосил бўлган споралардан препарат тайёрлаб микроскоп остида кўринг.

5. Гастромицетлар гурухи. Ер хинаси—*Bovista*. Бу гурух вакилларининг меватанаси ёпиқ шар ёки сферик шаклда бўлиб, субстрат устида ёки остида жойлашиб, меватанасининг катталиги ҳар хил бўлади. Меватана мицелийдан ҳосил бўладиган тифиз оқ тўпламларда етилиб, кейинчалик улар мицелийдан ажралиб ер юзасида эркин ҳолда жойлашади. Меватанаси икки қаватли қобиқ—ташқи экзо ва ички эндоперийдан иборат бўлиб, унинг ички қисми эса мицелий чигалидан ташкил топган. Бу мицелийда базидиялар етилиб, уларнинг ҳар бирида туртгадан базидилспоралар ҳосил бўлади. Кейинчалик периийнинг устки қисмида тирқиш ҳосил бўлиб, базидиоспоралар атрофига сочилади. Ер хинаси тоғли жойларда, дархтзор ва ўтлоқзорларда кўп учрайди.

6. Ер юлдузи — *Geaster coronata*. Ушбу замбуруғ органик чириндига бой яйлов ва ўтлоқларда кенг тарқалган тупроқ сапрофитлари ҳисобланади. Меватанасининг тузилиши ва ривожланиши дастлаб, ер хинасига ўхшайди. Базидиоспоралар етилгандан сўнг, периий юлдусимон кўринишда ёрилиб қўнғир рангдаги бир қанча споралар атрофга сочилади. Ер хинаси ва Ер юлдузларини, гербарий материалларидан меватаналарининг шаклини кўздан кечиринг ва умумий кўринишини чизиб олинг. Меватанасининг кўндаланг кесмасига ва периийнинг тузилишига эътибор беринг. Замбуруғ спораларидан препарат тайёрлаб, микроскопда кўринг. Бунинг учун бактериологик илмоқ билан етилган спораларидан озгина олиб, буюм ойнаси устидаги бир томчи сувга қўйинг ва қоплагич ойна ёшиб, микроскопнинг катта объективда кузатинг.

Амалий машғулот бўйича жорий баҳолаш саволлари.

1. Базидияли замбуруғлар вакилларининг тузилишидаги узига ҳос белгилари.
2. Базидияли замбуруғларнинг систематикаси

- Холобазидиомицетларга киравчи замбуруғларнинг тузилиш асослари
- Пластинкали замбуруғлар тартиби вакиллари.
- Полипорулар тартибига киравчи замбуруғларнинг тузилиши.
- Гастромицетлар гурухи вакилларига умумий таъриф.

14 – амалий машғулот

**Мавзу: 2 – кенжә синф: Фрагмобазидиомицетлар –
Phragmobasidioyceles.**

1 – тартиб – қоракуя замбуруғлари – Ustilaginales

Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинадиган назарий билимлар.

- Фрагмобазидиомицетларга киравчи замбуруғларнинг *умумий тузилиши ва холобазидиомицетлардан фарқи.
- Қоракуя замбуруғларининг асосий вакиллари ва уларнинг тузилиши.
- Қоракуя замбуруғларининг базидиялари тузилишига асосан оиласига бўлиниши.
- Устилагинация оиласига мансуб замбуруғларнинг тузилиши ва кўпайиши.
- Тиллеция оиласига киравчи замбуруғларнинг кўпайиши ва зарарлаш цикли.
- Амалий машғулот давомида танишиладиган муҳим вакиллар – буғдойнинг чанг қоракуяси, буғдойнинг қаттиқ қоракуяси, маккажӯхорининг пуфакли қоракуяси ва жавдарнинг поя қаттиқ қоракуяси. Қоракуя замбуруғларининг ривожланиш цикли.

Ишни бажаришдан кузда тутилган мақсад

Фрагмобазидиомицетлар кенжә синфига киравчи замбуруғларнинг ўзига хос тузилганлиги базидиялар ва хламидоспораларининг шакллари, уларни оиласига бўлиниш асослари, устилагинация ва тиллеция оиласига мансуб вакилларнинг тузилиши, кўпайиши, тарқалиши ва қишлоқ хўжалигига келтирадиган зарари ҳақида талабаларга билим бериш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жиҳозлар

Қоракуя билан зарарланган буғдой, арпа жавдар ва маккажӯхори бошоқларидан тайёрланган гербарий материаллари,

рангли таблицалар, схемалар, микроскоп буюм ва қоплағыч ойнаси, бактериологик илмоқ, спирт, фильтр қофоз ва бошқалар.

Машғулотни бажарши тартиби

Устилагинация оиласи – *Ustilaginaceae*.

- Бүгдойнинг чанг қоракуяси – *Ustilago tritici*.** Бу замбуругларга паразит ҳолда яшайдиган юксак үсимликларнинг генератив ва вегетатив органларини заарлаб, уларда қоракуя касаллукларини құзғатадиган вакиллар киради. Устилага бүгдойда чанг қоракуя касаллигини құзғатади. Бу туркумта хос белги, базидиянинг түрт хужайралиги ва ҳар бир базидияда биттадан базидиоспоранинг мавжудлігидір. Хламидоспоралари майда, тұқ рангли, устиғадир – будур қобиқ билан қопланған бұлади. Қишлоғ чиққан споралар униб мицелий ҳосил қиласы. Фалла экинләри униб чиқаёттанды замбуруғ мицелийсі майсаннинг үсиш нүктасига үтиб олиб бирга үсади. Ривожланған замбуруғ мицелийсі кейинчалик қорамтири ғана юмалоқ хужайраларга булиніб кетади ва улар күп сонли қора рангли споралар ҳосил қиласы. Шунинг учун касалланған органлар қорайып қолади ва буни қоракуя касаллуклари дейилади. Қоракуя касаллуклари фалла экинләрига жуда катта зарар етказиб, ҳосилдорлықни камайтиради.
- Маккажұхорининг пұфакли қоракуяси – *Ustilago zeaе*.** Замбуруғ маккажұхорининг түшгүли, күпроқ сутасида, поя бүгимлари ва барғ құлтиғини заарлайды. Ушбу органларда оқиши, кулранг кейинчалик тұқ қора рангта кируди бұртмалар ҳосил қиласы. У етилиб, ёрилади. Қоракуя споралари үсиб, түртта хужайралы базидияға айланади. Касаллукка қарши курашиб учун уругликларни кимёвий препараттар билан дорилаш керак. Соғлом ва касалланған бүгдой ва маккажұхоридан тайёрланған гербарий материалларини таққослаб солишириңг. Рангли күргазмали жадваллардан касалланған үсимликларнинг умумий күренишини чизиб олинг. Қоракуя спораларининг тузилишига эътибор беринг. Споралардан препарат тайёрлаб, микроскоп остидаги расмини ва бүгдой, маккажұхорининг чанг қоракуя замбуруғининг ривожланиш даврасини схемали тарзда ёзіб күрсатинг.
- Тиллеция оиласи – *Tilletiaceae*.** Бүгдойнинг қаттық қоракуяси – *Tilletia tritici*. Замбуругнинг базидияси бир хужайралы, тусиқсиз булиб, учкы қисміда бир түп базидиоспоралари жойлашған бұлади. Хламидоспоралари

йирик, тұрсымон шаклда, үсімлікнің түгунчаси билан бирға ривожланады. Үлар үсіб, цилиндрсімон базидия ва уннің учида базидиоспораларни ҳосил қиласы. Қаттық қоракуяның қалғынан фарқи қоракуя споралари дон пустиннің ичида булып, ташқарига ёриб чиқмайды. Шуннің учун заараланған донлар ташқаридан куриңмайды.

4. Жавдарнің поя қаттық қоракуясы – *Urocystis occulta*.

Бу замбуруг жавдар бүгдой ва бошқа бошоқдошларнің поя бағынни зааралайты. Споралари йирик, құнғир рангли, 2–3 тадан түп – түп бўлиб жойлашган бўлади. Атрофи эса хаво билан тулиқ хужайралар билан уралган. Заарлаш усули худди бүгдой қаттық қоракуясига ўхшаш.

Бүгдой қаттық қоракуяси замбуруғидан препарат тайёрлаш учун заараланған бүгдой бошоғидан бир дона олиб, уни бармоқларимиз билан бироз майдалаб, буюм ойнасига устидаги бир томчи сувга қуийб, илмоқ билан аралаштирамиз ва қоплагич ойна ёшиб, микроскопда кузатамиз. Микроскоп остида диаметри 16–22 мкм, юмалоқ хужайраларни куриш мумкин. Споралар оч жигарранг, қалин тұрсымон қобиқ билан қопланғанligini кузатиш мумкин.

Гербарий материалларида эса заараланған бошоқни умумий куринишини чизиб олинг.

Заараланған жавдар пояларини кузатиб, уларни расмини чизиб олинг. Препарат тайёрлаб кўринг ва микроскоп остидаги споралар тўпламига эътибор беринг.

Амалий машгулом бўйича жорий баҳолаш саволлари.

1. Фрагмобазидиомицетлар кенжә синфига умумий тавсиф.
2. Қоракуя замбуруғлари ва уларнің асосий вакилларининг тузилиши ва купайиши.
3. Қоракуя замбуруғларининг хламидоспораларининг тузилиши.
4. Устилагинация оиласига мансуб замбуруғларга тавсиф.
5. Тиллеция оиласи вакиллари, уларнің тузилиши ва купайиши.
6. Қоракуя замбуруғларининг қышлоқ хужалигига келтирадиган зарари.

15 – амалий машғулот Мавзу 2– тартиб. Занг замбуруғи – Uredinales

*Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинағынан
назарий билимлар.*

1. Занг замбуруғларига мансуб вакилларнинг тузилиши, тарқалиши ва келтирадиган зарари.
2. Занг замбуруғларининг үзига хос ривожланиш стадиялари ва споралари.
3. Занг замбуруғларини оиласига булиниш асослари.
4. Пукциния оиласига мансуб вакилларнинг тузилиши ва кўпайиши.
5. Меламспоралар оиласига киравчи асосий вакиллар ва уларнинг тузилиши ва кўпайишини.
6. Амалий машғулот давомида танишиладиган мухим вакиллар – буғдойнинг занг замбуруғи, Уромицес, Фрагмидиум, Меламспораларнинг тузилиши ва кўпайиши.

Ишни бажаришдан кўзда тутилган мақсад

Занг замбуруғларининг асосий вакиллари, уларнинг тузилиши, кўпайиши, тарқалиши, қишлоқ хужалигида келтирадиган зарари, ривожланиш стадиялари, турли хил спораларининг тузилиши, систематикси ва Ўзбекистонда тарқалган занг турлари билан талабаларни таништириш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жиҳозлар

Занг замбуруғларининг рангли кўргазмали жадваллари, гербарий материаллари, занг замбуруғининг ўсимликларни заарлаш схемалари, микроскоп ва буюм қоплагич ойналари, бактериологик илмоқ, сув томизгич, фильтр қофоз, спирт ва бошқа жиҳозлар.

Машғулотни бажариш тартиби

Пукциния оиласи – Pucciniaceae.

1. Буғдойнинг чизиқли занг замбуруғи – *Puccinia graminis*.

Занг замбуруғлари облигат паразит бўлиб, юксак ўсимларнинг барги ва поясини заарлаб, занг касалликларини қўзгатади. Эндофит мицелийси хужайраларо тарқалиб гаусторийси хужайра ичига кирган бўлади. Занг замбуруғлари ўз ривожланиш даврини бир неча стадияларда ўтказади ва ҳар хил шаклдаги спораларни ҳосил қиласи спермагоний, (пикнида) эпидий,

уродоспора, телейтоспора ва базидиоспоралар. Улар күпинча иккى хужайинли, яъни уз ривожланиш даврини икки турдаги ўсимлиқда утказади. Айрим тур замбуруғларда ривожланиш даври тулиқ үтади, айримларида тұлиқмас, уларда айрим споралар шаклари ҳосил бўлмайди. Қишлоғчи споралари – телейтоспоралар турли шаклда: бир, икки ёки кўп хужайрали бўлиб, бандда ёки бандсиз жойлашган. Буғдойнинг чизиқли занг замбуруғи – облигат паразит бўлиб, буғдойнинг поясида сариқ занг рангидағи кейинчалик эса түқ қўнгир тусга киравчи чизиқли доғлар ҳосил қиласди. I ва II стадияларини зирк ўсимлигида, III ва IV стадияларини буғдоидага утказади. I ва II стадияни баҳорги, III ёзги, IV қишики стадия дейилади. Гербарий материаларидан заараланган зирк баргларини, буғдой поясини лупада кузатинг, спораларига аҳамият беринг. Уларнинг умумий расмини чизиб олинг. Зирк баргининг кўндаланған кесмасидан тайёрланган тайёр препаратни микроскоопда кўринг. Баргни устки юзасида спермагонийни, орқа томонида эса эцидийни кузатиш мумкин.

2. Уромицес – *Uromyces*. Бу туркум замбуруғлар турли юксак ўсимликларда паразитлик қилиб яшайди. Уларда тұлиқ ва тұлиқмас ривожланадиган турлари мавжуд. Телейтоспоралари бир хужайрали Занг билан заараланган ўсимлик баргини лупа билан кузатинг. Спораларнинг шакли ва рангига эътибор беринг. Спораларидаң препарат тайёrlаб микроскоопда кўринг. Уредо ва телейтоспораларининг бир хужайралигига аҳамият беринг ва уларни расмини чизиб олинг.

3. Фрагмидиум – *Phragmidium*. Бу замбуруғ малиналарда занг касаллитини қўзғатади. Кўпчилик турлари бир хужайралы, тұлиқ ривожланади. Телейтоспоралари иирик бўлиб, бандда жойлашган бўлади. Телейтоспораларининг кўп хужайралилиги билан Уромицес туркумидан фарқ қиласди. Спораларида бир неча тўсиқлари бўлиб, қалин қобиқ билан ўралган. Уредоспоралари кичкина, юмшоқ, усти бироз ғадир – будур.

Уредо ва телейтоспораларининг ривожланиши даврини чизинг. Заараланган баргдан спораларини олиб, препарат тайёrlаб, микроскоопда кузатинг.

4. Мелампсоралар оиласи – *Melampsoraceae*.

Мелампсора – *Melampsora*. Зигирда занг касаллигини қўзғатади. Бир хужайинли тұлиқ ривожланади. ҳамма даврини зигирда утказади. Телейтоспоралар бир хужайрали бўлиб, улар ёнма – ён қўшилиб ўсиб, эпидермис остида зич қатламни ҳосил қиласди. Телейтоспоралари зигир толаларини сифатига, рангига ва чидамлигига салбий таъсир этади. Заараланган ўсимликнинг

ташқи касаллик белгиларига тавсиф беринг. Телейтоспораларини кўндаланг кесмасини микроскопда кузатинг ва уларни расмини чизиб олинг.

Амалий машғулот бўйича жорий баҳолаш савомлари.

1. Занг замбурургларини қоракуя замбурутларидан асосий фарқи.
2. Занг замбуруғнинг асосий вакиллари, уларнинг ривожланиши ва кўшайиши.
3. Ривожланиш стадиялари ва спораларининг тузилиши.
4. Пукциия оиласига тавсиф.
5. Мелампсора оиласи ва унинг вакиллари.
6. Занг замбуруғларининг ғалла экинларига келтирадиган зарари.

16 – амалий машғулот

Мавзуу: Такомиллашмаган замбуруғлар синфи – Fungi

imperfecti

Лишайниклар бўлими – Lichenophyta

Амалий машғулотни бажариш учун талаб қилинадиган назарий билимлар.

1. Такомиллашмаган замбуруғларнинг бошقا замбуруғлардан фарқи.
2. Такомиллашмаган замбуруғларга кирувчи асосий вакиллар ва уларнинг тузилиши.
3. Такомиллашмаган замбуруғларнинг асосий тартибларга бўлиниш асослари.
4. Гифомицетлар, меланкониялар ва сферопсидлар тартиблари вакиллари.
5. Такомиллашмаган замбуруғларнинг кўшайиши ва уларнинг аҳамияти.
6. Лишайниклар бўлимига умумий тавсиф.
7. Лишайникларнинг тури, уларни тузилиши кўпайиши ва тарқалиши.
8. Амалий машғулот давомида танишиладиган муҳим вакиллар – вертициллиум, Фузариум, Альтернария, Калоплака, Пармелия, Кладонияларининг тузиш билан танишиш.

Ишни бажаришдан кўзда туттилган мақсад

Такомиллашмаган замбуруғларнинг сапрофит ва паразит вакиллари, уларнинг аҳамияти, асосий турларининг тузилиши, кўпайиши, классификациялаш асослари. Гифомицетлар,

ланкониялар ва сферопсидлар тартиби вакиллари, уларнинг кўпайиши ва тарқалиши.

Лишайникларнинг ўзига хос тузилганлиги, уларни симбиоз организм эканлиги. Анатомик тузилиши. Лишайникларнинг турли гурухларига мансуб вакиллари билан талабаларни танишитириш.

Амалий машғулотни бажариш учун зарур жиҳозлар

Фузариоз ва Вертициллиоз вилт билан касалланган гўзанинг поя барги, алтернария билан заарланган карам барглари. Фузариум билан заарланган – чириган картошка тутанаги. Табиатдан келтирилган лишайникларнинг ҳар хил турлари, микроскоп буюм ва қоплагич ойна, фильтр қофоз, спирт, пахта, сув томизгич, бактериологик илмоқ ва бошқалар.

Машғулотни бажариш тартиби

Гифомицетлар тартиби – Нуромүсетес.

1. Вертициллиум – *Verticillium*.

Ушбу тартиб вакиллари табиатда кенг тарқалган. Улар тупроқда, усимлик қодикларида ва турли қишлоқ хўжалик экинларида паразитлик қилиб яшайди. Мицелийси кўп хужайрали. Конидиялар билан жинссиз кўпаяди. Конидиябандларининг тузилиши, ўсиш харакети ва шохланиши турли вакилларда турлича бўлади. Вертициллиум туркумига кирувчи вакилларда конидиябандлари мутовка шаклида шохланган бўлиб, уларда биттадан конидиялар етилади. Замбурург юксак ўсимликларининг ўтказувчи тўқималарида паразитлик қиласи ва «сўлиш – вилт» касаллигини қўзғатади. Касалликнинг асосий белгиси, барглар сулиб сарғаяди, сунгра қўнғир доғлар ҳосил бўлади ва тўқилиб кетади. Касаллик гўза нихолларига шикастланган илдиз орқали тупроқдан ўтади. Касаллик оқибатида пахта ҳосили кескин камайиб, маҳсулот сифати бузилади.

2. Фузариум – *Fusarium*. Бу замбурург ингичка толали гўза навларида «фузариоз сулиш» касаллигини қўзғатади. гўзалар иккита уругбарг чиқарганда томирлари буйлаб сариқ доғлар ҳосил қиласи, натижада барглар тўрсимон бўлиб қолади ва тўқилади. Конидиябандлари калта бир тўп бўлиб жойлашган. Конидиялари рангсиз, кўп хужайрали, ярим ойсимон. Микроконидиялари майда бўлиб, бир хужайрали. Вертицилл ва фузариум замбуруги билан заарланган гўза навининг барг

ва поясини күздан кечиринг. Пояни күндаланг кесмасидаги юмалоқ құнғир доғларга, барғдаги симптомларга эътибор беринг. Касалланган ғұзанинг умумий күрениши конидиябанди ва конидиялариниг тузилишини чизиб олинг тавсифини ёзинг.

3. Альтернария – *Alternaria* Ушбу замбуруғ карамгулдошлар оиласига мансуб үсимликлар органларидә қора доғларни ҳосил қылади ва сабзавотларни чиритиб, катта зарар етказади. Кониябандлари түқ – құнғир булиб, шохланган. Конидиялари жигарранг, күп хужайралы, күндаланг ва бўйига тусиқлари бор. Замбуруғ, айниқса, карам ва сабзида кўп учрайди. Гербарий материаллардан касалланган карам баргини синчилаб кузатинг. Таблицадан заараланган карамни умумий кўренишини чизиб олинг. Вертициллиум, Фузариум ва Альтернария замбуругларининг тоза экмасидан препарат тайёрлаб, микроскоп остида, замбуругларнинг конидиялари ва конидиябандларининг тузилишини кузатинг ва расмини чизиб олинг.

Лишайниклар бўлими.

Лишайникларнинг танаси замбуруглар ва сувўтларнинг симбиоз, яъни бир – бирига мослашган ҳолда яшаши натижасида вужудга келган организмлардир. Лишайниклар автотрофлардир. Ундаги сувўтлари фотосинтез жараёнида ҳосил қылған органик моддалар билан замбуруглар озиланади. ўз навбатида сувўти сув ва унда эриган минерал моддалар билан таъминлаб туради. Лишайниклар ташқи кўренишидан хилма – хил бўлади. Епишқоқ, баргсимон, бутасимон.

4. Калоплака – *Caloplaca* ёпишқоқ лишайникларга киради. Унинг талломи юпқа, усти ғадир – будир кукунсимон булиб, субстратта, тош ва дарахт пўстлоғига жуда зичлашиб ёшилган ҳолда ўсади. Ранги сарғиши бинафша тусда бўлади. Талломини субстратдан ажратиб бўлмайди. Бундай лишайникларни тош ёки пўстлоқ бўлаги билан бирга олинади.

5. Пармелия – *Parmelia*. Дарахтларнинг пўстлоқ ва шохларида, айниқса қайнин дарахти пўстлоқида яшайдиган баргсимон лишайникдир. Талломи энли пластинкасимон, кулранг тусда булиб, унда доирасимон бўртмалари бор. Талломнинг орка қисми бужмайган булиб, қора ранѓда. Пластинкалар бир – бирининг ичига ўсиб кирган. Четлари эса бироз қайрилган бўлади.

6. Кладония – *Cladonia*. Буйи 20 см келадиган бутасимон лишайник булиб, асосан тундра зонасида учрайди. Бугулар учун ем – ҳашак манбаи ҳисобланади. Танаси икки қаватдан

бирламчи ва иккиламчи талломдан иборат. Бирламчи таллом субстратга гиф ёки ризоиди билан бирикиб, усти турлича катталиқдаги танагачалар билан қопланган. Иккиламчи таллом бирламчи таллом юзасидан вертикал йўналган бўлиб, турлича шохланган.

Табиатдан келтирилган ёпишқоқ ва баргсимон лишайникларнинг тузилишини кузатинг. Уларни субстратта бирикиш характеристи ва рангига эътибор беринг. Лишайникларнинг турли шалдаги вакилларининг умумий кўринишини расмини чизиб олинг. Лишайник талломининг кундаланг кесмасидан препарат тайёлраб, микроскоп остида кўринг. Кесмада сувўтлардан ташкил топган қатламга, замбуруғ мицелийси характеристига эътибор беринг.

Амалий машгулот бўйича жорий баҳолаш саволлари.

1. Такомиллашмаган замбуруғлар синфига умумий тавсиф.
2. Такомиллашмаган замбуруғларнинг систематикаси.
3. Уларни тузилиши ва кўпайиши.
4. Такомиллашмаган замбуруғлар синфига мансуб паразит вакилларнинг қишлоқ хўжалигига келтирадиган зарари.
5. Лишайниклар танаси тузилишидаги ўзига хос хусусиятлар.
6. Лишайникларнинг купайиши ва унинг турлари.

Адабиётлар руйхати

1. Сохобиддинов С. С. -Ўсимликлар систематикаси, биринчи қисм. Ўқитувчи. Тошкент, 1976 ва 1984 йй.
2. Тожибоев Ш. Ўсимликлар систематикаси (Тубан ўсимликлар) Ўқитувчи. Тошкент. 1986й.
3. Тожибоев Ш. Тубан ўсимликлар, Ўқитувчи. Тошкент 1995й.
4. Малый практикум по низшим растениям, под общ. Ред. Горленко М., В., МГУ, М. 1986г.
5. Тожибоев Ш. Тубан ўсимликлардан амалий машгулотлар. Ўқитувчи. Тошкент. 1986й.

МУНДАРИЖА

1 – амалий машгүүлөт. Күк яшил сувүтлари бүлими	4
2 – амалий машгүүлөт. Қизил сувүтлари бүлими	6
3 – амалий машгүүлөт. Яшил сувүтлари бүлими ва тенг ҳивчиниллар синфи	8
4 – амалий машгүүлөт. Улотрикслар, Эдогониумлар, Сифониллар ва Сифонокладиалар тартиблари	11
5 – амалий машгүүлөт. Маташувчилар ва Хара сувүтлари синфлари	14
6 – амалий машгүүлөт. Сариқ – яшил ва Диатом сувутлари бүлимлари	17
7 – амалий машгүүлөт. Тилларанг, Пирофита ва Эвгленә сувутлари бүлимлари	21
8 – амалий машгүүлөт. Құнғир сувүтлари бүлими	24
9 – амалий машгүүлөт. Шилемшиқлар ва Замбуурулар бүлими. Хитиридиомицетлар ва Зигомицетлар синфлари	27
10 – амалий машгүүлөт. Оомицетлар синфи	29
11 – амалий машгүүлөт. Халтачали замбуурулар синфи. Ядонғоч халтачалилар кенже синфи	31
12 – амалий машгүүлөт. Ҳақиқий халтачали замбуурулар кенже синфи	33
13 – амалий машгүүлөт. Базидали замбуурулар синфи. Холобазидиомицетлар кенже синфи	36
14 – амалий машгүүлөт. Фрагмабазидомицетлар кенже синфи ва Қоракуя замбуурулари тартиби	39
15 – амалий машгүүлөт. Занг замбуурулари тартиби	42
16 – амалий машгүүлөт. Такомиллашмаган замбуурулар синфи ва Лишайниклар бүлими. Адабиётлар рўйхати	44
	48

Адабиётлар руйхати

1. Сохобиддинов С. С. –Үсімліклар систематикаси, биринчи қисм. Үқитувчи. Тошкент, 1976 ва 1984 йй.
2. Тожибоев Ш. Үсімліклар систематикаси (Тубан үсімліклар) Үқитувчи. Тошкент. 1986й.
3. Тожибоев Ш. Тубан үсімліклар, Үқитувчи. Тошкент 1995й.
4. Малый практикум по низшим растениям, под общ. Ред. Горленко М. В., МГУ, М. 1986г.
5. Тожибоев Ш. Тубан үсімліклардан амалий машгұлолтар. Үқитувчи. Тошкент. 1986й.

МУНДАРИЖА

1 – амалий машғулот. Күк яшил сувўтлари бўлими	4
2 – амалий машғулот. Қизил сувўтлари бўлими	6
3 – амалий машғулот. Яшил сувўтлари бўлими ва тенг ҳивчинлилар синфи	8
4 – амалий машғулот. Улотрикслар, Эдогониумлар, Сифонлилар ва Сифонокладиалар тартиблари	11
5 – амалий машғулот. Маташувчилар ва Хара сувўтлари синфлари	14
6 – амалий машғулот. Сариқ – яшил ва Диатом сувутлари бўлимлари	17
7 – амалий машғулот. Тилларанг, Пирофита ва Эвглена сувутлари бўлимлари	21
8 – амалий машғулот. Қўнғир сувўтлари бўлими	24
9 – амалий машғулот. Шилимшиқлар ва Замбуруглар бўлими. Хитиридиомицетлар ва Зигомицетлар синфлари	27
10 – амалий машғулот. Оомицетлар синфи	29
11 – амалий машғулот. Халтачали замбуруглар синфи. Ядонғоч халтачалилар кенжা синфи	31
12 – амалий машғулот. Ҳақиқий халтачали замбуруглар кенжা синфи	33
13 – амалий машғулот. Базидали замбуруглар синфи. Холобазидиомицетлар кенжা синфи	36
14 – амалий машғулот. Фрагмабазидомицетлар кенжা синфи ва Қоракуя замбуруглари тартиби	39
15 – амалий машғулот. Занг замбуруглари тартиби	42
16 – амалий машғулот. Такомиллашмаган замбуруглар синфи ва Лишайнниклар бўлими	44
Адабиётлар рўйхати	48